

‘Atita’i ‘o e Ola

Tukuatu:

‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale
Tonga

Tokanga’i ‘o e
Fakatau Fakapule’anga

**Nuku’alofa
Sune 2020**

Our Reference: LC8000/284/20

Your Reference:

Date: 26 'o Sune, 2020

Lord Fakafanua

'Eiki Sea

Fale Alea 'o Tonga

'Oku'ou fiefia mo e loto faka'apa'apa mo'oni ke u fakahū atu heni 'a e Lipooti 'Atita'i 'o e Ola' 'o e "Tokanga'i 'o e Fakatau Fakapule'anga", 'o fakatatau ki he kupu 10A 'o e *Lao ki he 'Atita 'a e Pule'anga 2007 (mo hono ngaahi fakatonutonu).*

.....
Sefita Tangi *FCPA (Au)*
'ATITA SENIALE ★

tatau: Hon. Rev. Dr Pohiva Tu'i'onetoa
'Eiki Palēmia
'Ofisi 'o e Palēmia

'OKU FAKAHOKO 'E HE 'ATITA SENIALE 'A E 'ATITA'I 'O E OLA' 'I HE MALUMALU 'O E KUPU 10A 'O E LAO KI HE 'ATITA FAKAPULE'ANGA 2012 (FAKATONUTONU). KO E 'ATITA'I 'O E OLA 'OKU' NE HANGA 'O VAKAI' 'A E FAKAHOKO FATONGIA 'A E NGAahi POTUNGÄUE 'A E PULE'ANGA' PE KO E NGAahi PISINISI 'A E PULE'ANGA' 'O FAKAPAPAU'I 'OKU A'USIA 'A E OLA NGÄUE NA'E PALANI KI AI, 'I HE TAIMI TATAU 'OKU FAKAHOKO 'I HE FOUNGA FAKAPOTOPOTO PEA MO FAKATATAU KI HE NGAahi TU'UTU'UNI NGÄUE 'A E PULE'ANGA 'OKU PAU KE MUIMUI KI AI'.

'OKU MALAVA KE FAKAHOKO 'A E 'ATITA'I 'O E OLA KI HA POTUNGÄUE PE PISINISI 'A E PULE'ANGA TAAUTAHA PEA 'OKU TO E MALAVA PË KE VAKAI' HA NGAahi POTUNGÄUE PE KO E NGAahi PISINISI 'A E PULE'ANGA' 'I HA 'ËLIA 'OKU NATULA TATAU 'I HE 'ENAU FAKAHOKO FATONGIA.

KO E 'ATITA'I 'O E OLA 'OKU LIPOOTI MAKEHE IA KI HE FALE ALEA 'O TONGA.

Timi 'Atita:

Kalisi Fifita

Popua V. Mafi

Cathreen A. Mafi

Fatafehi F. Taumoha'apai

Kanotohi

Fakafe'iloaki	6
Fakamā'opo'opo	7
1. Talateu	10
Puipuitu'a	10
Ngaahi Taumu'a mo e Ngaahi Fehu'i	10
Ngaahi Fakangatangata 'o e 'atita	10
Ngaahi Makatu'unga	11
Tānaki 'o e Ngaahi Fakamatala	11
Ko e founa ngāue fakamāmani lahi na'e ngāue'aki ki he fakahoko 'o e 'atita	12
Ko e fakahokohoko 'o e Lipooti	12
2. Puipuitu'a 'o e Fakatau Koloa 'a e Pule'anga	13
Ko e Fakatau Koloa 'a e ngaahi Potungāue 'i he 2015/16-2017/18	13
Ko e ngaahi sino 'oku nau fekau'aki mo e fakatau koloa 'a e pule'anga	14
Ngaahi Fakangatangata'anga 'o e fakatau 'a e Pule'anga	15
3. 'Oku tokanga'i lelei nai 'e he ngaahi Potungāue' 'enau ngaahi fakatau' 'o kau ai 'a hono fakakau atu ki he'enau ngaahi palani ngāue?	18
'Ilo 'o e ngaahi fakatau 'oku fiema'u ke fakahoko	18
Ngaahi palani ngāue	21
Ko hono fakahū atu 'o e palani fakatau 'i he taimi totonu	22
Ko hono fakahoko lelei mo kakato 'o e palani fakatau koloa	23
Ngaahi fakahinohino mo e ngaahi fiema'u ki he kau 'ofisa fakatau	25
Ngāue 'a e Va'a Fakatau ki he ngaahi fakatau	27
Ngaahi tu'utu'uni fakatau 'a e ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga	28
4. 'Oku ma'u 'a e 'ola 'o e ngaahi talamahu'inga?	30
Founa Fakatau	30
Tokangaēkina 'o e alepau	31
Fakapapau 'oku 'i ai ha kaunga ki ha ngāue	32
Tuku atu 'o e ngaahi fanongonongo fakatau	33
Fakatau fakatahataha 'o e ngaahi me'a ngāue'aki angamaheni	34
5. 'Oku 'i ai nai ha ngaahi me'afua lelei 'oku malava ke ne muimui'i, sivi'i pea mo lipooti 'a e fakahoko fatongia 'i he fakatau koloa?	36
Ko hono muimui'i 'o e founa fakahoko fatongia 'i he fakatau koloa	36
Ngaahi Lekooti Fakatau Koloa	38
Ko hono toe vakai'i 'o e ngāue fakatau	39
Lēsisita 'o e Ngaahi Lāunga	40
Lipooti 'o e ngāue fakatau	41
6. Ngaahi tali ki he ngaahi ola 'o e 'atita, aofangatuku mo e fokotu'u fakakaukau na'e 'omai mei he ngaahi Potungāue na'e fakahoko ki ai 'a e 'atita	43
7. Aofangatuku mo e Faka'osi	47
8. Ngaahi Fokotu'u Fakakaukau	48
9. Ngaahi Tohi na'e ngāue'aki ki he fakahoko 'a e ngāue Faka-'Atita	50

Ngaahi Fakanounou

APP	Palani Fakatau Fakata'u
MDAs	Potungāue Pule'anga, Ngaahi Potungāue mo e ngaahi Kautaha
HOD	Pule 'o e Va'a
CSD	Tafa'aki Sēvesi Fakakautaha

Ngaahi Fakatātā mo e Ngaahi Tēpile

Tēpile 1:	Ko e ngaahi Potungāue na'e fili ke fakahoko hono sivi'i	11
Fakatātā 1:	Fakakātoa 'o e fakatau koloa 'a e ngaahi Potungāue ki he ta'u fakapa'anga 2015/16 - 2017/18	13
Fakatātā 2:	Fakakātoa 'o e ngaahi fakatau koloa 'a e Potungāue takitaha ki he ta'u fakapa'anga 2015/16- 2017/18	14
Tēpile 2:	Patiseti ngāue 'o e Va'a Fakatau Koloa ki he 2014/15-2017/18	15
Tēpile 3:	Ngaahi Fakangatangata 'o e Fakatau koloa – Ko e ngaahi sino fekau'aki 'oku nau fakahoko 'o e ngaahi fefakatau'aki	16
Tēpile 4:	Ko e tu'utu'uni kimu'a mo e tu'utu'uni lolotonga ki he ngaahi fakatau	16
Tēpile 5:	Ko e ngaahi fakangatangata 'oku ngāue'aki ki hono fakatau mai ha koloa, ngaahi ngāue 'oku 'ikai ke fiema'u ke fakahoko 'e he ni'ihī pē 'oku mataotao pea mo e ngaahi ngāue kehe pe	17
Tēpile 6:	Ngaahi fakangatangata ki hono fakahoko'aki 'a hono fakatau mai 'a e ngaahi ngāue 'oku fiema'u 'a e mataotao fe'unga ki hono fakahoko'aki 'a e ngaahi ngāue ko ia	17
Tēpile 7:	Tokolahi 'o e kau 'ofisa fakatau, fakakātoa 'a e fakatau na'e fakahoko mo e ngaahi fakatau na'e 'ikai muimui ki he ngaahi tu'utu'uni fakatau' 'i he ta'u fakapa'anga 2017/18	25
Tēpile 8:	Lahi 'o e 'aho na'e fakakakato ai 'e he Va'a fakatau 'a e ngaahi fakatau	27
Tēpile 9:	Lēsisita 'o e Ngaahi lāunga 'a e Va'a Fakatau 'a e Potungāue Pa'anga	40

FAKAFE'ILOAKI:

'Oku tau a'usia mai eni 'a e ta'u 'e hongofulu mei he 'etau fuofua Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2010 pea na'e hokohoko mai 'a e ngaahi fakalalakaka ki hono fakahoko mo e ngaahi founa ngāue'. Kuo fakahoko ai foki 'a e ngaahi fakatau koloa mo e ngaahi ngāue lalahi lolotonga 'a e vaha'a taimi ko 'eni. Na'e 'i ai 'a e ngaahi 'aho na'e tafitonga pea pehē pe foki mo e ngaahi 'aho na'e kāupo'uli 'i he 'ikai ma'u 'a e 'amanaki' ka 'oku 'ikai foki hano lēkooti faka'ofisiale kakato.

'Oku ou faka'apa'apa ke fakafe'iloaki atu 'a e 'Atita 'o e Ola' ni ka ko e vakai pē ia ki hono tokanga'i mo fakahoko 'a e Fakatau Fakapule'anga mo ha toe me'a ke ma'u ai ha ola 'oku toe lelei ange'. 'Oku tu'u pē 'a e Ngaahi Tu'utu'uni Fakatau Fakapule'anga 2015, ngaahi tu'utu'uni founa ngāue mo e ngaahi fakahinohino ia ko e ngaahi makatu'unga 'ikai toe le'eia ki he 'atita' ni, ka ko e vakai pē 'eni ki he tu'unga hono fakakau 'o e fakatau fakapule'anga ki he palani taimi lōloa' mo e palani ngāue 'a e Potungaue', ko e feinga ma'u pē ke fenāpasi 'a e totongi' mo e tu'unga lelei 'o e koloa mo e ngāue 'oku fakatau mai', pea mo vakai'i mo lēkooti ma'u pē 'a e ola 'oku ma'u mei he fakatau fakapule'anga' pea lipooti.

'Oku ou fakatauange pē ko e sitepu kamata eni ki hono tānaki mai pea lipooti 'a e ngaahi ola kotoa 'o e fakatau fakapule'anga 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga'. Ko e fakatau fakapule'anga' ko e fakamole lahi ia mei he pa'anga tukuhau, ko ia ai 'oku fiema'u ke tau mātu'aki tokanga 'aupito koe'uhi ke tau 'oatu 'a e ngāue mo e sēvesi lelei 'aupito pea malu'i 'a e tokanga 'a e kakai, pea 'i he taimi tatau, ke tau tauhi 'etau fakamatala ngāue kakato mo mo'oni pea 'ata ki tu'a foki.

Sefita Tangi *FCPA*

'ATITA SENIALE

Fakamā'opo'opo

'I he 'atita 'o e ola ko 'eni, na'a mau vakai'i mo tokanga ki he ola lelei hono tokanga'i mo fakahoko 'o e fakatau fakapule'anga.

Na'e vakai ai 'a e 'atita' ni ki he fehu'i 'e tolu ko 'eni:

- 'Oku tokanga'i 'e he ngaahi Potungāue' 'enau fakatau fakapule'anga' 'aki 'enau fakakau 'i he 'enau palani ki he kaha'u pea mo 'enau palani ngāue?
- 'Oku ma'u pē 'a e fenāpasi 'o e fakamole mo e tu'unga lelei 'o e ngāue pe koloa 'oku fakatau mai mei he fakahoko 'o e talamahu'inga?
- 'Oku 'i ai 'a e founa ki hono siofi, toe vakai'i, mo lipooti 'o e ola 'o e ngaahi fakatau fakapule'anga na'e fakahoko?

Ngaahi Fakamo'oni Faka'atita Mahu'inga

Na'e fakapapau'i ko hono fakahoko 'o e ngaahi fakatau fakapule'anga 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngāue' ko e konga mahu'inga ia 'o e fai fatongia angamaheni 'a e ngaahi Potungāue'. Ka neongo ia, na'e 'ikai fakakau ma'u pē 'e he ngaahi Potungāue' 'a 'enau ngaahi fiema'u fakatau fakapule'anga' ki he 'enau palani ngāue ki he kaha'u. 'Ikai ko ia pē, na'e si'isi'i hono tokanga'i ke tonu mo kakato 'a e ngaahi Palani Fakatau Fakapule'anga na'e teuteu. Ko ia ai, ko e ngaahi Palani Fakatau Fakapule'anga ta'ekakato ko ia' na'e 'ikai 'aonga pea 'ikai muimui ki ai 'a e ngaahi Va'a ki he Fakatau Fakapule'anga 'o e ngaahi Potungāue'. Na'e 'ikai ai malava fakahoko lelei mo taau 'e he kau 'ofisa ngāue ki he fakatau fakapule'anga' honau ngaahi fatongia.

Na'e 'i ai foki mo e ngaahi fakatau fakapule'anga na'e 'osi palani ke fakahoko kae fakafoki 'e he Potungāue' koe'uhi ko e ma'ulalo 'a e tu'unga 'o e ngāue ko ia'. Pea hoko ai 'a e toloi hono fakahoko 'o e ngāue pe poloseki ko ia neongo kuo palani ki ai.

Na'e 'ikai ha lēsisita 'o e feta'ofi'aki 'o e tokanga, (*conflict of interest*), ka 'oku lolotonga ngāue 'a e Va'a Fakatau Fakapule'anga' ki hono teuteu ha foomu ke fakamatala mo lēkooti ai 'a e feta'ofi'aki 'a e tu'unga 'o ka 'oku 'i ai.

Ko e ngaahi lekooti 'o e Fakatau Fakapule'anga na'e 'ikai tauhi kakato mo maau. 'I he lolotonga' ni, 'oku 'ikai ha ngaahi fakahinohino ma'ae ngaahi Potungāue ki hono toe vakai'i mo lipooti kakato 'o e ngaahi ola 'o e ngaahi fakatau fakapule'anga.

Aofangatuku

'E malava ke toe ola lelei 'aupito ange 'a e fakatau fakapule'anga' 'o kapau 'e kakato mo tonu hono palani, ako ki he ngaahi founa ngāue totonu 'o e fakatau fakapule'anga ma'ae kau ngāue 'oku nau ngāue ki ai, pea maau 'a e founa ngāue ki hono toe vakai'i mo hono lipooti 'o e ngaahi ngāue mo e ngaahi ola 'o e fakatau fakapule'anga kotoa pē.

Ngaahi fokotu'u fakakaukau

I. Ki he ngaahi va'a 'oku nau fakahoko 'a e Fakatau mai 'o e ngaahi koloa pe sēvesi 'o e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga, 'oku fiema'u ke:

- a. Tokoni'i mo fakapapau'i 'oku 'ilo 'e he ngaahi va'a 'o e Potungāue takitaha 'a 'enua ngaahi fakatau 'oku fiema'u mo fakatatau 'a e ngaahi fiema'u ko 'eni ki he palani ngāue 'a e Potungāue'. 'Ikai ko ia pē ka 'oku fiema'u ke fakahoko mo ha ngaahi fepōtalanōa'aki mo kinautolu 'oku 'i ai ha'anau kaunga mai ki he fakatau, pea ke siofi 'a e ngaahi fiema'u vivili 'oku tonu pea mo kakato ke fakakau 'i he palani fakata'u. 'Oku totonu ke fakakau atu 'a e taimi 'oku fiema'u ki hono fakahoko 'o e founga fakatau 'i hono palani'i 'i he palani fakata'u koe'uhi ke 'i ai ha taimi fe'unga 'oku ma'u ki hono foua 'i he sisitemi fakapule'anga 'o e fakatau pea ke malava 'o vakai'i lelei pea ke tali 'a e ngaahi fakatau ko 'eni. 'Ikai ko ia pē kae 'i ai 'a e taimi fe'unga ke fakakakato mo fakahū atu 'a e palani fakatau ke tali 'i he taimi totonu ke ne tataki 'a e founga fakatau 'o e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga.
- e. Fokotu'u ha ngaahi me'afua mo ha ngaahi taumu'a pe tāketi ma'ae ngaahi fakatau 'a e Potungāue takitaha.
- f. Fa'u ha fakamatala ngāue ki he ngāue fakatau 'a e Potungāue, 'o kau ai ha fakamatala felāve'i mo e ngaahi me'afua mo e ngaahi tāketi na'e 'osi fokotu'u. 'E 'aonga 'a e fakamatala ngāue ko 'eni' ki he 'Ofisa Pule Ngāue 'a e Potungāue ke fakalelei'aki 'a e ngāue fakatau 'a e Potungāue.
- h. Fakahoko 'a hono toe vakai'i 'o e ngaahi ngāue fakatau 'a e Potungāue. 'E lava ke 'ilo 'i hono toe vakai'i ha ngaahi mataivaivai 'i he ngāue fakatau 'a e Potungāue mo ha ngaahi founga ke solova 'aki. 'E lava foki 'e hono toe vakai'i 'o tala pe na'e a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'o e ngaahi fakatau na'e fakahoko pea pehē ki he ngaahi tāketi 'a e tafa'aki fakatau 'a e Potungāue takitaha.
- i. Langahake 'a e ngaahi fakamatala 'oku tānaki mo ngāue'aki 'e he Potungāue ki he'ene ngaahi fai tu'utu'uni koe'uhi' ke ne malava 'o ma'u ha ngaahi fakamatala te ne tokoni'i 'a e Potungāue ke' ne: siofi lelei 'a e founga hono ngāue'aki e pa'anga, fa'u ha ngaahi me'afua ki he ngāue fakatau ke sivi'i'aki mo tokanga'i 'aki 'a e fakahoko ngāue 'a e ngāue fakatau, ma'u ha ilo 'oku toe lelei ange ki he lahi 'o e pa'anga na'e totonu ki he ngaahi koloa mo e sēvesi pea pehē foki ke toe tokanga'i lelei ange 'a e fakahoko ngāue 'a e ma'u'anga koloa.
- k. Fakapapau'i 'oku maau mo kakato 'a hono tauhi 'o e ngaahi tohi ki he fakatau pea tauhi malu ia 'i he Potungāue i he taimi kotoa.
- l. Fokotu'u 'o ha tohi ngāue tu'upau ki hono vakai'i 'o e ngaahi koloa na'e fakatau mai ke fakapapau'i 'oku ma'u 'a e tu'unga totonu 'o e ngaahi fakatau na'e fakahoko.

II. Ki he Kau 'Ofisa Pule Ngāue 'o e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga, 'oku fiema'u ke nau:

- m. Fakapapau'i 'oku fa'u mo tali ha palani ngāue 'i he ta'u fakapa'anga kotoa pe, tatau pe palani ngāue ki he ta'u 'e taha mo e palani ngāue ki ha ngaahi ta'u lahi ange.
- n. 'Ilo mo ma'u ha ngaahi poto'i ngāue mo ha ngaahi 'ilo fe'unga 'i he va'a 'oku' ne tokanga'i 'a e ngaahi Fakatau 'a e Potungāue takitaha, pea kau atu 'a e 'ofisa fakatau 'o e ngaahi Potungāue ko ia ke siofi 'a e lahi 'o e ngaahi fakatau 'a e Potungāue takitaha. 'Oku kau heni hono fakapapau'i 'oku 'i ai ha ngaahi ako fe'unga fekau'aki mo e fakatau ma'ae kau 'ofisa fakatau, 'o kau ai ha ngaahi ako ki he founga fakatau mo hono tokangaēkina lelei 'o e ngaahi aleapau fakatau koe'uhi ke ma'u 'a e lahi mo e tu'unga totonu 'i he taimi tonu pea 'i he totongi faka'atu'i taha.

ng. Fakapapau'i ko e kau 'ofisa 'oku nau kau atu ki he ngaahi ako ki he fakatau koloa mo sēvesi 'a e pule'anga 'oku nau hanga 'o ngāue'aki 'a e ngaahi 'ilo mei he ngaahi ako na'e fakahoko.

III. Ki he Va'a Fakatau 'a e Potungāue Pa'anga 'oku fiema'u ke:

- o. Fa'u ha ngaahi fakahinohino mo ha ngaahi fiema'u kia kinautolu 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi fatongia felāve'i mo e fakatau 'a e ngaahi Potungāue ke tokoni ki hono 'ai ha kau ngāue ki he ngāue fakatau 'a e Potungāue mo tokoni ki hono langa'i e tu'unga 'o e tafa'aki fakatau 'a e Potungāue.
- p. Toe vakai'i ha founa ki he fakatau ke 'ilo mo fokotu'u ha ngaahi taimi lelei ki hono fakahoko 'o e sitepu takitaha ki he founa fakatau. 'E malava 'eni ke fakavave'i 'a e taimi 'o e ngāue 'oku fakahoko ki he ngaahi fakatau 'a e pule'anga.
- s. Longomo'ui hono siofi 'o e ngaahi founa ngāue mo e ngaahi tu'utu'uni 'oku ngāue'aki 'e he ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga ki he'enua ngaahi fakatau koe'uhi' ke fakapapau'i 'oku fakatatau 'a e ngaahi founa ngāue mo e ngaahi tu'utu'uni ko 'eni' ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2015.
- t. Tuku atu ha ngaahi foomu 'oku hā atu ai 'a e kanotohi, fokotu'utu'u mo e lahi pe ko e ngaahi taimi ke fakahū atu ai 'e he ngaahi 'Iuniti Fakatau ha ngaahi fakamatala ngāue felāve'i mo 'enua ngaahi fakatau.
- u. Fakapapau'i 'oku toe vakai'i 'a e Lēsisita ki he Ngaahi Lāunga ke fakapapau'i 'oku kakato 'a e ngaahi fakamatala kotoa 'oku fiema'u ke 'asi 'i he lēsisita' ni, pea ke fakamo'oni 'a e tokotaha na'a' ne tali 'a e ngaahi launga ko 'eni pea ke faka'asi ia he tohi lēsisita.
- v. Fakahoko ha fokotu'utu'u ki hono sivi'i pe fakamā'opo'opo 'o e fakahoko ngāue ki hono fakatau fakatahataha 'o e ngaahi me'a ngāue angamaheni 'o kau ai 'a hono 'ilo 'o ha ngaahi lelei kuo ma'u mo ha ngaahi founa ke toe fakalelei'i'aki 'a e ngaahi fakatau ko 'eni.
- aa. Fakapapau'i 'oku kakato 'i he faile fakatau kotoa 'a e ngaahi fakamatala felāve'i mo hono tu'uaki 'o e ngaahi fakatau takitaha koe'uhi ke tokoni ki ha fiema'u ange 'a mui ke vakai'i 'o e me'a' ni.
- ee. Fa'u ha lekooti pau ke talamahino mo kakato ai ha feta'ofi'aki 'a e tokanga, (*conflict of interest declaration*).

1. Talateu

Puipuitu'a

1. Ko e pa'anga Tonga fakafuofua ki he \$40 miliona 'oku tali pe faka'atā 'i he ta'u 'e he Va'a Fakatau Koloa 'a e Potungāue Pa'anga ki he fakatau 'o e ngaahi koloa, ngaahi sēvesi pea mo e ngaahi ngāue. 'Oku fakafuofua 'eni ko e peseti 'e 7 'o e pa'anga patiseti 'a e pule'anga pea mo e pēseti 'e 4 'a e mahu'inga 'o e koloa mo e ngāue 'oku fakatupu fakalotofonua. Ko e ngaahi fakatau koloa ko 'eni ne fakapa'anga ia 'e he Pule'anga Tonga fakataha pea mo e ngaahi tokoni mei he ngaahi kupu fekau'aki.

2. Ko e pa'anga lahi foki 'oku ngāue'aki ki hono Fakatau 'o ha ngaahi Koloa 'a e Pule'anga pea 'oku 'iai 'a e tu'u laveangofua ke ngāue hala 'aki 'o e pa'anga 'a e pule'anga. 'Ikai ko ia pē ka 'e malava 'o 'ikai maa'usia 'a e ngaahi tefito'i taumu'a totonu 'o e ngaahi koloa pe sēvesi na'e fakatau mai 'e he pule'anga. Tupu mei heni 'a e fiema'u ke fai 'a e vakai 'a e 'Atita' ki he ola 'o e ngaahi fefakatau'aki ko 'eni 'oku faka'atu'i, na'e fakahoko fakalelei pea ma'u 'a e ola lelei mei he ngaahi fakatau ko 'eni.

Ngaahi Taumu'a mo e Ngaahi Fehu'i

3. Ko e taumu'a 'o e 'Atita ko 'eni ko hano toe sivi'i mo vakai'i ha ngaahi founa 'e malava ke ola lelei ange hono fakahoko 'o e fakatau koloa 'a e pule'anga. Na'a mau vakai ki he ngaahi fehu'i 'e tolu ko'eni:

- 'Oku tokanga'i 'e he ngaahi Potungāue' 'enau fakatau fakapule'anga' 'aki 'enau fakakau 'i he 'enau palani ki he kaha'u pea mo 'enau palani ngāue?
- 'Oku ma'u pē 'a e fenāpasi 'o e fakamole mo e tu'unga lelei 'o e ngāue pe koloa 'oku fakatau mai mei he fakahoko 'o e talamahu'inga?
- 'Oku 'i ai 'a e founa ki hono siofi, toe vakai'i, mo lipooti 'o e ola 'o e ngaahi fakatau fakapule'anga na'e fakahoko?

Ngaahi Fakangatangata 'o e 'atita

4. Ko e 'atita ko 'eni 'oku fakatefito ia 'i he founa fakahoko fatongia 'a e fakatau koloa 'a e Pule'anga 'o kau ki ai 'a e Va'a Fakatau Koloa 'a e Potungāue Pa'anga pea pehē ki ha ngaahi Potungāue na'e fili ke kau ki he 'atita ko 'eni. 'Oku sio ai heni ko e hā ha founa 'e malava ke toe longomo'ui ange ai 'a e founa fakahoko fatongia 'a e fakatau koloa 'a e Pule'anga 'aki hono toe siofi pea mo vakai'i 'enau palani 'o a'u ki he taimi 'oku nau lipooti ai'. Na'e fakahoko 'a e 'Atita ko 'eni 'o kau ki ai 'a e ta'u fakapa'anga 'e tolu 'a ia ko e 2015/16-2017/18 'o fakatefito 'i he ngaahi fakatau koloa ne ma'olunga hake 'i he \$10,000. Ko e ngaahi fakatau koloa ne ma'ulalo 'i he \$10,000 ne 'ikai fakakau 'i he vakai 'a e 'atita.

5. Ko e founa na'e ngāue'aki 'e he 'atita ko hono fakatahataha'i mai 'o e ngaahi ola 'oku kaunga tonu ki he 'atita ko 'eni pea pehē foki ki he ngaahi sisitemi 'oku kaungatonu ki he 'atita ko 'eni. Na'e fakahoko 'e he 'atita hono toe vakai'i 'enau fakahoko fatongia, 'o kau ki ai mo hono ngāue'i lelei mo fakapotopoto, pea mo e ngaahi fakamatala 'oku felāve'i ki he ngaahi makatu'unga 'a e 'atita. Na'e toe fakahoko foki pea mo hono toe sivi'i 'e he 'atita 'a e fatongia totonu 'i he founa fakatau koloa.

6. Ko e ngaahi makatu'unga ko 'eni ne fokotu'utu'u ki hono sivi'i mo fakamo'oni'i 'a e ngaahi tu'unga fakahoko fatongia pea mo e makatu'unga 'o e ngaahi ola na'e fakataumu'a ki ai hono fakatau mai 'o e ngaahi koloa pe sēvesi 'a e Pule'anga.

Ngaahi Makatu'unga

7. Ko e ngaahi makatu'unga na'e ma'u ia mei he ngaahi tu'utu'uni ngāue, ngaahi founa ngāue 'oku ngāue'aki ki hono to e vakai'i 'o e fakatau koloa 'a e Pule'anga.

Tānaki 'o e ngaahi fakamatala

8. Ne mau vakai'i mo to e siofi 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he fakatau koloa, ngaahi palani fakatau koloa fakata'u, pea mo e ngaahi Palani Ngāue, Palani Ngāue Fakata'u, Lipooti Fakata'u, pea mo e ngaahi faile fakatau koloa ne fai hono filifili mei he ngaahi Potungāue.

9. Na'e fakahoko ha ngaahi fepōtalanoa'aki fekau'aki mo e ngaahi 'elia ke 'atita'i pea fakahoko mo e ngaahi faka'eke'eke pea mo e Va'a Fakatau Koloa 'a e Potungāue Pa'anga, kau ngāue 'o e Va'a Fakatau koloa pea mo e kau 'ofisa fakatau koloa pea mo e kau ngāue kehe pe 'o e ngaahi Potungāue na'e fili ke nau kau ki he 'atita.

10. Na'a mau malava foki 'o 'omai pea mo e ngaahi fika mei he Va'a Fakatau koloa 'o fakataumu'a ki hono 'analaiso. Na'a mau 'analaiso 'a e ngaahi fika ko 'eni ke malava 'o siofi 'a e founa fakatau koloa 'oku ngāue'aki 'e he Va'a Fakatau koloa.

11. Na'e filifili 'a e ngaahi Potungāue lalahi 'e 5 mei he Potungāue 'e 27. Na'e fili 'a e ngaahi Potungāue 'o makatu'unga mei he ngaahi Potungāue ko ia na'e lahi taha 'a 'enua fakatau koloa fakalukufua lolotonga e vaha'a taimi 'oku 'atita'i. Ko e ngaahi faile fakatau koloa na'e filifili ke toe sivi'i' na'e makatu'unga ia 'i hono natula mo hono mahu'inga 'o fakataumu'a te ne malava ke ne fakafofonga'i 'a e fakakātoa 'o e ngaahi fakatau koloa ne fakahoko he vaha'a taimi 'oku fakahoko ai e 'atita. Ko e ngaahi fakatau koloa' ni na'e ma'olunga honau ngaahi totongi mahu'inga pe ko e ngaahi fakatau koloa pe 'oku fakatokanga'i 'e he 'atita na'e fakahoko 'o 'ikai fakahoko fakatautu ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he fakatau koloa.

12. Ko e ngaahi Potungāue na'e fili ke fakahoko hono sivi'i 'oku hā he Tēpile 1 'i lalo.

Tēpile 1: Ko e ngaahi Potungāue na'e fili ke fakahoko hono sivi'i

Ko e ngaahi Potungāue Pule'anga na'e fili	Mahu'inga 'o e Fakatau koloa			Fakakātoa hono mahu'inga 'o e fakatau koloa
	2015/16	2016/17	2017/18	
Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi	1,515,036.58	5,672,944.82	18,059,658.68	25,247,640.08
Potungāue Mo'ui	5,536,573.33	8,635,552.63	8,275,339.84	22,447,465.80
Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	897,439.18	4,726,288.26	5,436,647.72	11,060,375.16
Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Ātakai mo e Feliuliuaki e 'Ea	1,094,461.54	8,047,396.71	1,722,754.85	10,864,613.10
'Ofisi Palasi	289,249.84	127,739.10	1,263,908.08	1,680,897.02
Mahu'inga 'o e fakatau fakakātoa 'a e ngaahi Potungāue pule'anga na'e fili	\$ 9,332,760.47	\$ 27,209,921.52	\$ 34,758,309.17	\$ 71,300,991.16

Fakatau fakakātoa ki he kotoa 'a e ngaahi Potungāue Pule'anga (ngaahi Potungāue 'e 27)	\$27,725,632.35	\$ 45,176,130.81	\$ 47,061,668.84	\$ 119,963,432.00
Pēseti 'o e fakatau fakakātoa 'a e ngaahi Potungāue na'e fili mei he fakatau fakakātoa 'a e kotoa 'o e ngaahi Potungāue Pule'anga.	34%	60%	74%	59%

Ko e founa ngāue fakamāmani lahi na'e ngāue'aki ki he fakahoko 'o e 'atita

13. Na'a mau fakahoko 'a e sivi 'atita 'o e ola ko 'eni 'o fai fakatatau pea mo e founa ngāue ki he sivi 'atita 'o e ola 'i he Ngaahi 'Ofisi 'Atita Fakapule'anga 'o Māmani (ISSAI 3000). Ko e ngaahi founa ngāue ko 'eni 'oku fiema'u mai ke palani'i pea fakahoko 'a e 'atita ke ne lava 'o 'omai ha fakamo'oni fe'unga mo taau ke ne 'omai ha 'uhinga lelei ki he ngaahi ola na'e ma'u pea ke lipooti ia. 'Oku mau tui ko e ngaahi fakamo'oni ne tānaki 'oku malava ke ne 'omai ha ngaahi 'uhinga lelei ki he'emaui ngaahi fakamā'opo'opo pea mo 'emaui ngaahi fokotu'u fakakaukau 'o makatu'unga he taumu'a 'o e 'atita.

Ko e fakahokohoko 'o e Lipooti

14. Ko e lipooti ko 'eni, 'oku tukuatu he Konga 2 'a e fakamā'opo'opo 'o e ngaahi fakatau koloa 'a e Pule'anga. 'I he Konga 3 ki he 5 'oku tukuatu ai 'a e ola 'o e 'atita 'i he ngaahi fehu'i ne fakahoko 'aki e 'atita. Konga 6 'oku 'oatu ai 'a hono 'analaiso 'o e ngaahi fakakaukau 'a e ngaahi Potungāue felāve'i mo e ola 'o e 'atita. Konga 7 ko e fakamā'opo'opo pea mo e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'i he Konga 8.

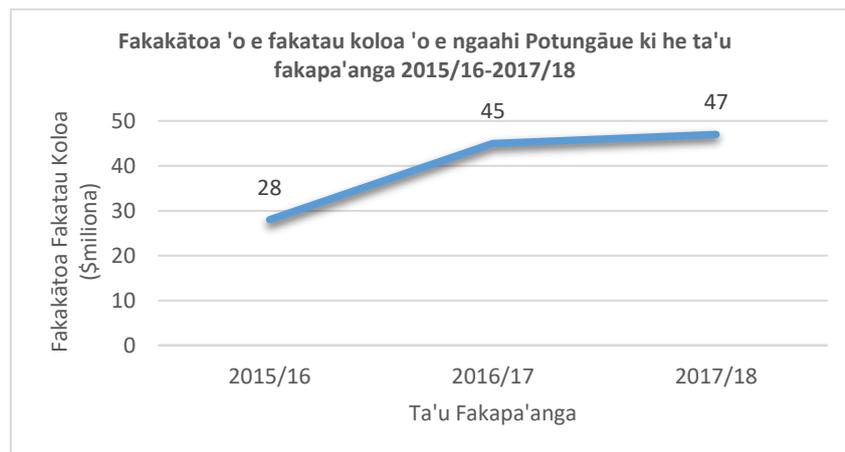
2. Puipuitu'a 'o e Fakatau Koloa 'a e Pule'anga

15. Ko e kongā ko 'eni 'oku 'oatu ai 'a e puipuitu'a 'o e fakatau koloa 'a e Pule'anga, 'o kau ki ai mo e fakakātoa 'o e fakatau koloa 'a e ngaahi Potungāue lolotonga 'a e vaha'a taimi 'atita, ngaahi Potungāue 'oku nau felāve'i mo e fakatau koloa pea mo honau ngaahi ngafa mo e fatongia pea pehē mo e ngaahi fakangatangata 'o e fakatau koloa.

Ko e Fakatau Koloa 'a e ngaahi Potungāue 'i he 2015/16-2017/18

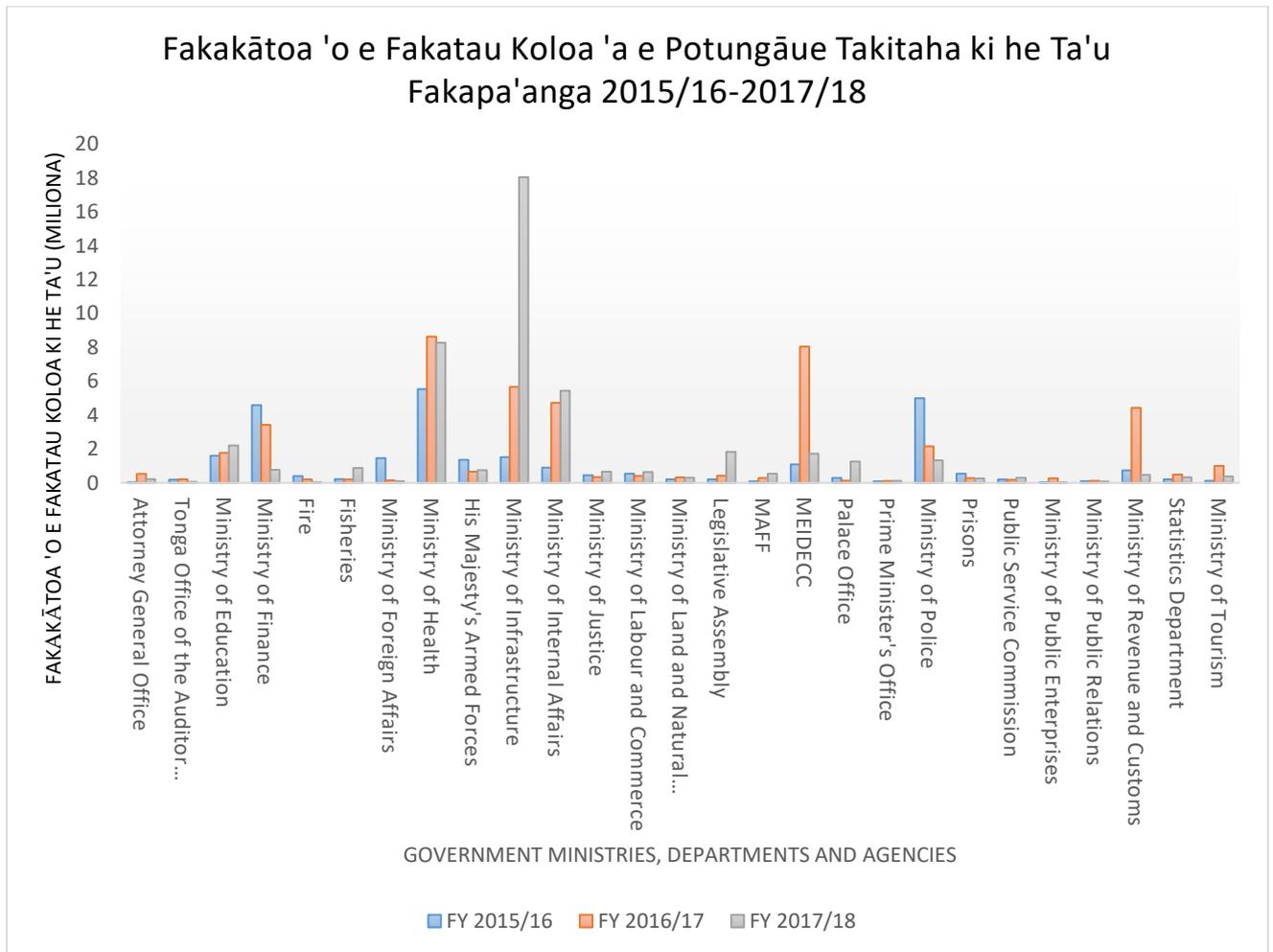
16. 'I he Fakatātā 1 'oku hā 'i lalo 'oku 'oatu ai 'a e fakakātoa 'o e fakatau koloa 'a e ngaahi Potungāue, 'a ia na'e faka'atā 'e he Va'a Fakatau Koloa ki he ta'u fakapa'anga 2015/16 ki he 2017/18. Ko e fakalukufua 'o e ngaahi fakatau koloa 'o e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga na'e tupu'aki 'a e pēseti 'e 61% mei he ta'u fakapa'anga 2015/16 ki he ta'u fakapa'anga 2016/17, 'a ia na'e fakamahu'inga 'a e fakatau koloa ki he \$28 miliona ki he ta'u fakapa'anga 2015/16 pea mo e \$45 miliona ki he ta'u fakapa'anga 2016/17. Ne hokohoko atu pe 'a e tupu'aki 'a e pēseti 'e 4% mei he ta'u fakapa'anga 2016/17 ki he ta'u fakapa'anga 2017/18. Ko hono fakamahu'inga 'o e fakatau ko 'eni ki he ta'u fakapa'anga 2016/17 ko e \$45 miliona pea \$47 miliona ki he ta'u fakapa'anga 2017/2018.

Fakatātā 1: Fakakātoa 'o e fakatau koloa 'o e ngaahi Potungāue ki he ta'u fakapa'anga 2015/16-2017/18

17. 'I he Fakatātā 1 'oku hā ai 'a e fakakātoa 'o e fakatau koloa 'a e Potungāue takitaha ki he ta'u fakapa'anga 2015/16-2017/18. Pea ko e Fakatātā 2, ko e ni'ihi 'o e ngaahi Potungāue na'e fu'u ma'olunga 'a e tu'unga ne 'i ai 'enau fakatau koloa 'i he ta'u fakapa'anga 'e 3. Kau ki heni 'a e Potungāue 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, Potungāue Mo'ui, Potungāue ki he Sipoti, Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai mo e Feliuliaki e 'Ea, Potungāue Pa'anga pea mo e Potungāue Polisi.

Fakatātā 2: Fakakātoa 'o e ngaahi fakatau koloa 'a e Potungāue takitaha ki he ta'u fakapa'anga 2015/16-2017/18

Ko e ngaahi sino fekau'aki mo e fakatau koloa 'a e Pule'anga

18. Ko e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2015 'oku' ne 'omai ai 'a e ngaahi tefito'i sino 'oku nau felāve'i tonu 'i he fakatau koloa 'a e Pule'anga.

Va'a Fakatau Koloa (Potungāue Pa'anga)

19. 'I he ta'u fakapa'anga 2017/18, ko e pa'anga patiseti ngāue 'a e Va'a Fakatau Koloa na'e \$709,300 pea mo e kaungāue 'e toko 10 pea mo e tokotaha taukei polofesinale 'i he fakatau koloa 'a ia na'e fakapa'anga 'e he Pule'anga 'Aositelelia (DFAT). 'I he Tepile 2 'oku 'ne fakahā mai ai 'a e pa'anga patiseti ngāue 'a e Va'a Fakatau Koloa ki he ta'u fakapa'anga 2015/16-2017/18, na'e hikihiki pe 'i he ngaahi ta'u fakapa'anga ko ia ku fakahoko hono 'atita'i.

Tēpile 2: Patiseti Ngāue 'o e Va'a Fakatau Koloa ki he 2014/15-2017/18

	2015/2016	2016/2017	2017/2018
Kau Ngāue Tu'uma'u	260,500.00	286,600.00	306,600.00
Ko e ngaahi monū'ia mei he Pule'anga	24,300.00	28,700.00	30,700.00
Vahe ki hono tokanga'i 'o ha lakanga ma'olunga	5,000.00	5,000.00	5,000.00
Vahe ki he ngaahi aleapau ngāue lau'aho	50,000.00	-	-
'Ovataimi	1,000.00	1,000.00	15,000.00
Fefolau'aki fakalotofonua	-	-	15,000.00
Fefolau'aki fakatu'apule'anga	-	10,000.00	10,000.00
Tu'uaki mo hono paaki	2,000.00	2,000.00	2,000.00
'Utu 'o e ngaahi saliote misini	5,000.00	5,000.00	5,000.00
Tauhi mo Fakalele 'a e Ngaahi saliote misini	5,000.00	5,000.00	5,000.00
Ngaahi Ako mo e Ngaahi Konifelenisi	15,000.00	15,000.00	15,000.00
Kau Ngāue Mataotao	200,000.00	300,000.00	300,000.00
Fakakātoa 'o e Ngaahi Fakatau na'e fakahoko 'e he Va'a 'o e Fakatau 'a e Pule'anga	\$ 567,800.00	\$ 658,300.00	\$ 709,300.00
Fakakātoa 'o e Patiseti (Potungāue Pa'anga)	\$ 85,024,300.00	\$ 86,269,500.00	\$ 101,873,300.00
Pēseti (%) 'o e Patiseti 'o e Va'a Fakatau 'a e Pule'anga 'o e Potungāue Pa'anga	0.67 %	0.76 %	0.70 %
Fakakātoa 'o e Patiseti 'a e Pule'anga	\$ 329,709,700.00	\$ 327,886,600.00	\$ 382,449,100.00
Pēseti (%) 'o e Patiseti 'a e Potungāue Pa'anga	0.26 %	0.26 %	0.27 %

Ngaahi Fakangatangata'anga 'o e fakatau 'a e Pule'anga

20. Ko e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Koloa Fakapule'anga 2015 'oku tukumai ai 'a e Ngaahi Fakangatangata'anga kehekehe 'e tolu 'a ia ko e:

- Ko kinautolu 'oku fakafatongia'aki ki hono fakahoko 'o e fakatau koloa.
- Ko kinautolu 'oku fakafatongia'aki ki hono fakangofua pe faka'atā 'o e fakatau koloa ke fakahoko.
- Ko e founa ke fakahoko'aki 'a e fakatau koloa

21. 'I he 'aho 15 'o Fepueli, 2019 na'e tali pea fakangofua ai he Tu'utu'uni Kapineta Fika 178 'a e toe tākaki ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Koloa Fakapule'anga 2015. 'A ia 'oku kau ai hono fakalahi 'o e Ngaahi Fakangatangata 'e tolu. Ko e ngaahi tākaki atu ko 'eni 'o fakataumu'a ki hono toe vahevahe mai e fatongia hono fakahoko 'o e fakatau koloa pea mo hono toe fakalahi 'o e fatongia ki he fili mo e faitu'utu'uni ki he fakatau koloa mei he Va'a Fakatau Koloa 'a e Pule'anga ki he ngaahi tafa'aki fakatau koloa 'a e ngaahi Potungāue takitaha. Ko e kongā ko 'eni 'oku 'oatu ai 'a e Kongā Lalahi 'e tolu 'o e Ngaahi Fakangatangata, 'o kau ki ai mo 'ene faka'asi mai 'a e Ngaahi Fakangatangata kimu'a pea mo e Ngaahi Fakangatangata 'i he hili e tākaki atu 'a ia 'oku hā ko ia 'i he tu'utu'uni Kapineta.

Ko e ngaahi kupu/sino 'oku nau fakahoko fatongia ki hono fakahoko 'o e fakatau koloa.

'Oku fiema'u 'a e ngaahi Potungāue 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi fefakatau 'aki 'a e pule'anga ke fakahoko 'a e fakatau koloa 'i he mahu'inga 'oku a'u hake ki he \$20,000 'a ia na'e \$10,000 'i he kimu'a.

Tēpile 3: Ngaahi Fakangatangata 'o e Fakatau Koloa – Ko e ngaahi sino fekau'aki 'oku nau fakahoko 'o e ngaahi fefakatau'aki.

Mahu'inga 'o e fakatau na'e fakahoko	Ko e tu'utu'uni kimu'a		Ko e tu'utu'uni lolotonga	
	Ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga	Va'a Fakatau Koloa (Potungāue Pa'anga)	Ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga	Va'a Fakatau Koloa (Potungāue Pa'anga)
Ko e ngaahi fakatau 'oku laka hake 'i he 10,000	Founga hono fakahoko 'o e fakatau		Founga hono fakahoko 'o e fakatau	
10,001 – 20,000		Founga hono fakahoko 'o e fakatau		
20,001 – ma'olunga hake he 20,001				Founga hono fakahoko 'o e fakatau

Ko kinautolu 'oku 'i ai e mafai ki hono faka'atā 'o e fakatau koloa ke fakahoko

Kimu'a hono toe fakalelei'i 'o e Ngaahi Fakangatangata 'o e ngaahi fakatau 'a e Pule'anga, ko e Va'a Fakatau koloa 'oku nau toe siofi mo faka'atā 'a e ngaahi fakatau koloa 'oku ma'olunga hake 'i he \$7,500 pea ko e Kōmiti Fakatau Koloa 'a e Pule'anga 'oku nau toe vakai'i mo fakangofua 'a e ngaahi fakatau koloa 'oku fe'unga hono mahu'inga mo e \$100,000 pe laka hake ai. Kuo fai hono fakalelei'i 'o e ngaahi fakangatangata ke fakangofua pe 'a e ngaahi Potungāue a e Pule'anga ke nau fakatau 'o a'u ki he mahu'inga ko e \$20,000. Ko e Va'a Fakatau Koloa (Potungāue Pa'anga) te nau hanga 'o fakangofua mo faka'atā ha fakatau koloa 'oku ma'olunga hono mahu'inga he \$20,000.

Tēpile 4:

Mahu'inga 'o e fakatau na'e fakahoko	Ko e tu'utu'uni kimu'a		Ko e Tu'utu'uni lolotonga	
	Va'a Fakatau (Potungāue Pa'anga)	Kōmiti Fakatau 'a e Pule'anga	Ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga	Va'a Fakatau (Potungāue Pa'anga)
7,500 - 10,000	Fakahoko hono siofi mo tu'uaki 'a e ngaahi fakatau 'e fakahoko		Ko hono tali 'o e ngaahi fakatau	
10,001 – 20,000				
20,001 – 99,999.99				
100,000 and above		'Oku 'i he mafai 'o e komiti ke nau siofi 'a e ngaahi fakatau 'oku a'u hono mahu'inga ki he fakangatangata ko 'eni		Ko hono tali 'o e ngaahi fakatau

Founga 'oku fakahoko 'aki 'a e fakatau

22. Ko e founga 'o e Fakatau koloa 'oku fakahoko ia hono siofi 'o e ngaahi makatu'unga ko 'eni:
- (1) ko e hā 'a e fakatau 'oku fakahoko, ko e fakatau nai 'o ha koloa, ngaahi sēvesi 'oku 'ikai ke fiema'u 'a e taukei ngāue ki ai pe ko e ngaahi sēvesi kehe pe;
 - (2) ko hono fakakātoa 'o e mahu'inga 'o e ngaahi aleapau pe ko ha ngāue 'oku fiema'u ke fakatau mai.
23. Tēpile 5 'oku hā 'i lalo 'oku 'oatu ai 'a e ngaahi founga fakatau 'oku fakahoko ki hano kumi ha ngaahi koloa, ngaahi ngāue 'oku 'ikai ke fiema'u ke fakahoko ia 'e ha ni'ihī 'oku mataotao 'i he tafa'aki 'o e ngāue ko ia. Pea na'e fakahoko foki ha toe fakalelei'i 'o e ngaahi founga ko 'eni.

Tēpile 5: Ko e ngaahi Fakangatangata 'oku ngāue'aki ki hano fakatau mai ha koloa, ngaahi ngāue 'oku 'ikai ke fiema'u ke fakahoko 'e he ni'ihi pe 'oku mataotao pea mo e ngaahi ngāue kehe pe.

Mahu'inga 'o e fakatau na'e fakahoko	Ko e ngaahi founa fakatau – koloa, ngaahi ngāue 'oku 'ikai ke fiema'u ha mataotao ki ai pea mo e ngaahi ngāue kehe				
	Ko e tu'utu'uni kimu'a			Ko e tu'utu'uni lolotonga	
	Fiema'u 'o e tohi talamahu'inga	Ko e tohi tala mahu'inga fakahoko fakalotofonua	Ko e tohi tala mahu'inga fakahoko fakatu'apule'anga	Ko e tohi tala mahu'inga fakahoko fakalotofonua	Ko e tohi tala mahu'inga fakahoko fakatu'apule'anga
Ngaahi koloa	7,500 – 49,999	50,000 – 149,999.99	150,000 +	-	-
Ngaahi Ngāue 'oku 'ikai ke fiema'u ha mataotao kiai	7,500 – 49,999	50,000 – 149,999.99	150,000 +	-	-
Ngaahi Ngāue kehe	7,500 – 99,999	100,000 – 999,999.99	1,000,000 +	Ngaahi mahu'inga 'oku a'u ki he \$5,000,000	Ngaahi mahu'inga 'oku lahi hake 'i he \$5,000,000

24. Tēpile 6 'oku hā 'i lalo 'oku 'oatu ai 'a e ngaahi founa ke ngāue'aki 'i he taimi hono fakatau 'o e ngaahi ngāue 'oku fiema'u ha fa'ahinga mataotao makehe ki hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue koia. Na'e te'eki ke fai hano toe fakalelei'i 'o e ngaahi founa fakatau ki he ngaahi ngāue 'oku fiema'u ki ai 'a e mataotao fe'unga ki hono fakahoko 'o e ngāue ko ia, vakai'i 'o e ngaahi founa fakatau ke faka'aonga'i ki he ngaahi sēvesi fale'i.

Tēpile 6: Ngaahi Fakangatangata ki hono fakahoko'aki 'a hono fakatau mai 'a e ngaahi ngāue 'oku fiema'u 'a e mataotao fe'unga ki hono fakahoko'aki 'a e ngaahi ngāue koia

	Founa Fakatau 'o ha ngaahi ngāue 'oku fiema'u ke 'i ai 'a e taukei pe mataotao makehe ki he ngāue 'oku fiema'u ke fakahoko.		
Ngaahi fakahoko fatongia	Ko hono teuteu'i 'a e ngaahi me'a fakatohi ki hano fakatau mai 'o ha ngaahi ngāue 'oku fiema'u 'a e mataotao makehe ki he ngāue ko ia.	Tohi tala ngāue ki he fiema'u ko 'eni.	Ko e tohi talangāue fakatu'apule'anga ki he fiema'u ko 'eni.
Ngaahi Ngāue Taukei pe ko e Kau Ngāue Mataotao	7,500 – 49,999.99	50,000 – 149,999.99	150,000 +

3. 'Oku tokanga'i lelei nai 'e he ngaahi Potungāue' 'enau ngaahi fakatau' 'o kau ai 'a hono fakakau atu ki he'enau ngaahi palani ngāue?

25. Na'e fa'u ma'u pē 'e he ngaahi Potungāue 'a 'enau ngaahi palani fakatau fakata'u. Ka neongo ia, na'e 'i ai ha ngaahi fakamatala mahu'inga na'e 'ikai fa'a faka'asi 'i he ngaahi palani fakatau 'o kau ai 'a e lahi 'o e me'a ke fakatau mo e ngaahi 'aho ke fakahoko ai 'a e ngaahi sitepu kehekehe 'o e fakatau. Na'e hoko eni 'o ne uesia 'a e hoko 'a e palani fakatau ko ha fakahinohino lelei ki he ngāue 'a e kau 'ofisa fakatau 'i he ta'u mo fakapapau'i 'oku ma'u 'a e ngaahi fiema'u fakatau 'i he taimi totonu. Na'e 'ikai kakato 'a e ngaahi fakamatala na'e hā 'i he palani fakatau koe'uhi na'e 'ikai palani fakalelei 'a e ngaahi fakatau 'o kau ai 'a e sio ki he ngaahi fakatau 'oku fiema'u 'e he Potungāue 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai. 'E tokoni eni ke 'ilo 'a e ngaahi fakamatala mahu'inga felāve'i mo e ngaahi fakatau pea fakahū ai pe ki he palani fakatau fakata'u. Na'e 'i ai 'a e ngaahi Potungāue na'e 'ikai 'i ai ha'anau palani ngāue 'a ia ko ha tohi mahu'inga ia ke tokoni ki hono palani 'o e fakatau.

26. 'Oku 'ikai 'i ai ha ngaahi fakahinohino mo ha ngaahi fiema'u ki he kau 'ofisa fakatau. Na'e mei tokoni eni ki hono langa hake 'a e tu'unga 'o e tafa'aki fakatau 'a e ngaahi Potungāue'. 'E tokoni eni ke fakapapau'i 'oku ma'u 'e he kau 'ofisa fakatau ha ngaahi poto'i ngāue mo ha 'ilo fe'unga ke fakakakato 'aki 'a e ngaahi fiema'u fakatau 'i ha founa 'oku ma'ama'a mo ola lelei.

27. Neongo na'e fakahoko 'a e ngāue ki he ngaahi fakatau 'o fakakakato 'i he taimi lelei pe, na'e 'i ai pe ha ngaahi fakatau na'e laka hake 'i he 'aho 'e 100 'a e taimi na'e fakahoko ai e ngāue ki ai. Na'e 'i ai pe ha fanga ki'i sitepu 'i he founa fakatau na'a ne fakatuai'i 'a e ngāue. 'Oku fiema'u ke toe vakai'i 'a e founa fakatau ke 'ilo 'a e taimi lelei taha ke fakahoko ai 'a e sitepu takitaha 'o e founa fakatau koe'uhi ke fakasi'isi'i 'a e taimi fakakātoa 'oku fakahoko ai e ngāue ki ha fo'i fakatau.

'Ilo 'o e ngaahi fakatau 'oku fiema'u ke fakahoko

28. 'Oku 'ikai 'i ai ha ngaahi founa ngāue fe'unga ke 'ilo ai 'a e ngaahi fakatau 'oku fiema'u ke fakahoko 'e he ngaahi Potungāue koe'uhi ke tokoni ki hono fa'u 'o 'enau ngaahi palani fakatau. Ko e tu'utu'uni 18 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2015 'oku' ne fiema'u 'a e ngaahi Potungāue ke fa'u 'i he ta'u kotoa ha'anau palani fakatau.

29. Na'e fokotu'u 'e he Va'a Fakatau 'a e Potungāue Pa'anga 'i Sepitema 2015 ha tohi fakahinohino ki he fakatau 'a ia na'e ui ko e 'Tohi Fakahinohino ki he Fakatau 'a e Potungāue Aleapau' (Tohi Fakahinohino) ke 'oatu ha ngaahi fakahinohino fakaikiiki ki hono fakahoko 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2015. Na'e vakai 'a e 'atita' ki he Tohi Fakahinohino 'oku 'i he Konga 4 ha ngaahi fakamatala ki hono fa'u 'o e palani fakatau. 'Oku fakamatala 'a e Tohi Fakahinohino 'o pehē ko e palani fakatau ko ha tohi ia 'oku' ne tokoni ki hono kole 'o e patiseti fakata'u. Ko e palani fakatau mo e patiseti fakata'u 'oku hā ai 'a e ngaahi fakatau 'oku fakafuofua 'e fakahoko 'i he ta'u. 'Oku hā foki 'i he Tohi Fakahinohino 'a e totonu ke 'i he patiseti 'oku fokotu'u atu 'e ha Potungāue ha fakafuofua pe fokotu'utu'u ki ha ngaahi fakamole fakatu'upakē, koe'uhi ko e ngaahi fakamole fakatu'upakē ko 'eni 'oku hoko ma'u pē.

30. Ka neongo ia, 'oku 'ikai hā 'i he Tohi Fakahinohino ha toe ngaahi fakahinohino ki hono feinga ke 'ilo 'a e ngaahi fakatau 'oku fiema'u ke fakahū ki he palani fakatau pe koia 'oku fiema'u ke fakahoko 'i he ta'u. Ko ha ngaahi me'a eni na'e mei ha 'i he Tohi Fakahinohino ke ala tokoni'I 'a e ngaahi Potungāue ke ola leleiange 'a hono palani'i 'o 'enau ngaahi fakatau mo 'ilo 'a 'enau ngaahi fakatau 'oku fiema'u: fakatatau 'o e ngaahi fakatau 'oku palani ke fakahoko mo e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Potungāue, fepōtalanoa'aki mo e ngaahi kupu fekau'aki (tatau 'i loto pe 'i he Potungāue mo kinautolu 'i tu'a) mo sio ki he'enau ngaahi fiema'u, fakafaikehekehe'i 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u mei he ngaahi me'a 'oku 'ikai fu'u fiema'u, fakahokohoko 'a e ngaahi fakatau 'oku fiema'u fakatatau ki hono mahu'inga pe fakatatau ki hono fiema'u kinautolu, mo fakapapau'i 'a e ngaahi fiema'u mei he ngaahi kupu fekau'aki.

31. 'I hono vakai'i 'o e ngaahi lekooti 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Va'a Fakatau, ngaahi faka'eke'eke, mo ha ngaahi 'analaiso, na'e vakai 'a e 'atita na'e fakahoko 'e he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi ha ngaahi liliu lahi ki he'enau palani fakatau ki he ta'u fakapa'anga 2017/18. Fakatatau ki he ngaahi lekooti 'a e Va'a Fakatau, 'i he ta'u fakapa'anga 2017/18, na'e liliu tu'o 19 ai 'e he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 'a 'enau palani fakatau. 'I he taimi tatau, na'e liliu 'e he ngaahi Potungāue kehe 'a 'enau palani fakatau tu'o taha pē pe tu'o ua pe 'ikai pe ke nau fakahoko ha liliu. Ka neongo 'a e tu'o lahi 'a e liliu 'e he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 'enau palani fakatau kimu'a pea nau toki fakahoko 'enau fakatau, na'e 'i

Fakatātā 3: Misini na'e fakatau 'e he Potungāue Ngaahi Ngāue

ai ha ngaahi Potungāue na'e 'ikai ke nau liliu tu'o lahi 'enau palani fakatau ka na'a nau fakahoko pe 'e nautolu 'a 'enau ngaahi fakatau neongo 'a e 'ikai ke 'asi 'a e ngaahi fakatau ko 'eni' 'i he'enau palani fakatau pe ko ha palani na'e 'osi liliu, kae 'ikai fai ha toe liliu ia ki he palani fakatau. Na'e liliu 'e he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 'ene palani fakatau koe'uhi ke fakatau ha ngaahi koloa na'e fiema'u 'e he Potungāue. 'I he vakai ki he ngaahi tohi fokotu'u fakatau na'e ha ai ko e ngaahi liliu ko 'eni na'e tupu ia mei he 'ikai fakahoko fakalelei hono palani 'o e ngaahi fakatau. Na'e liliu 'a e palani fakatau ke fakakau atu ha ngaahi me'a na'e tonu pe ke 'ilo kimu'a kapau na'e fakahoko fakalelei 'a hono palani 'o e ngaahi fakatau.

32. 'I he taimi na'e tohi ai 'a e lipooti' ni, ko ha 15 pe 'o e ngaahi liliu na'e fakahoko ki he palani fakatau 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi na'e ma'u ke vakai ki ai 'a e 'atita. Na'e hiki hake 'a e mahu'inga 'o e ngaahi fakatau na'e palani ke fakahoko 'e he Potungāue' 'aki ha \$2.6 miliona mei he ngaahi fakatau na'e 'i he 'uluaki palani fakatau. Ko e lahi taha 'o e ngaahi liliu ko ha ngaahi koloa, sēvesi, pe ngāue na'e toe tānaki atu ki he palani fakatau 'a e Potungāue pea taimi 'e ni'ihi ko ha fakalahi 'o e mahu'inga na'e fakafuofua ki ha fakatau pe ko ha to'o 'o ha fakatau mei he palani fakatau. Ko e pēseti 'e 97 (\$2.5 miliona) 'o e ngaahi liliu' na'e fakahoko ia 'e he Va'a ki he Fefononga'aki 'i he Hala Pule'anga 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi. Na'e tānaki atu 'e he Va'a ki he Fefononga'aki 'i he Hala Pule'anga ha loli momosi (\$799,000) mo ha loli uta 'e 3 (\$1.5 miliona), ki he'ene palani fakatau. Na'e toe liliu foki 'e he Va'a ki he Fefononga'aki 'i he Hala Pule'anga 'a e mahu'inga na'e fakafuofua ki ai 'a e kuleita (grader) mei he \$35,000 ki he \$258,000.

33. Na'e fakakakato 'e he Talēkita 'o e Va'a ki he Fefononga'aki 'i he Halapule'anga 'a e palani fakatau 'a e va'a ko 'eni pea toki toe liliu.

34. Na'e vakai 'a e 'atita ki he ngaahi palani fakatau na'e toe liliu 'oku hā ai ko ha fakamo'oni pē 'e ua 'oku fiema'u ki he tohi ngāue tu'u pau ki he palani fakatau, fakamo'oni 'a e 'Ofisa Pule Ngāue 'a e Potungāue mo e fakamo'oni 'a e Va'a Fakatau. Ko e ngaahi palani fakatau na'e toe liliu 'a ia 'oku tauhi 'e he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi ko e fakamo'oni pe 'e taha 'oku ha ai, 'a ia ko e fakamo'oni pē 'a e 'Ofisa Pule Ngāue. Ko e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 'oku 'i ai ha ngaahi va'a lalahi ai ka ko e ngaahi palani fakatau 'a e ngaahi va'a 'oku 'ikai 'i ai ha fakamo'oni ai 'a e pule 'o e va'a ko ia (pe ko ha taha kuo' ne vahe'i) 'a ia na'a' ne fa'u 'a e palani fakatau, ka ko e fakamo'oni hingoa pe 'e taha, 'a ia 'a e 'Ofisa Pule Ngāue.

35. Na'e hā 'i he ngaahi fokotu'u fakatau ki he ngaahi koloa pe mīsini na'e tupu ai hono liliu 'o e palani fakatau ko e 'uhinga 'a e ngaahi fakatau ko 'eni' koe'uhi na'e ngāue'aki 'e he Potungāue 'a e ngaahi koloa ko 'eni 'i ha ta'u lahi ange 'i he ta'u 'e 8 pea na'e fiema'u 'a e ngaahi koloa' ni ke fetongi. 'Oku hā mai heni 'oku lava ke tau pehē na'e mei lava 'o 'ilo 'a e ngaahi fakatau ko 'eni na'e fu'u fiema'u ke fakahoko kapau na'e toe lelei ange 'a e founga ngāue ki hono palani 'o e ngaahi fakatau 'o kau ai 'a e sio ke 'ilo 'a e ngaahi fakatau 'oku fiema'u ke fakahū ki he palani fakatau mo e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi va'a.

36. Ko e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2015 pea pehē ki he Tohi Fakahinohino na'e 'ikai ha ai ha ngaahi fakangatangata ki he lahi 'o e liliu 'e lava ke fakahoko ki he ngaahi palani fakatau. 'Oku 'ikai tokoni eni ke fakamahu'inga'i 'a hono fakahoko fakalelei 'o e palani 'o e ngaahi fakatau 'i he kamata 'o e ta'u' koe'uhi, ke si'isi'i 'aupito 'a e fiema'u ke toe fai hano liliu 'o e ngaahi palani fakatau. Pe ko e lava ke hā mai 'i he palani fakatau 'oku fakakakato mo tali 'i Siulai 'o e ta'u kotoa 'a e 'ata tonu 'aupito 'o e ngaahi fakatau 'oku fiema'u 'e he Potungāue 'i he ta'u ko ia. 'I he'ene tu'u ko eni, 'oku fakafonu pe 'e he ngaahi Potungāue 'a 'enau ngaahi palani fakatau 'i ha fa'ahinga founga pe 'oku nau sai'ia ai he 'oku nau 'ilo te nau lava pe 'e kinautolu 'o toki liliu tu'olahi 'i ha fa'ahinga taimi pe kimui ange.

37. 'Oku 'ikai ha ngaahi fiema'u pe fakahinohino 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2015 mo e Tohi Fakahinohino ki hono liliu 'o e palani fakatau. Ko ha founga ngāue pe eni 'oku ngāue'aki ka 'oku te'eki hā 'i he ongo tohi' ni. Ko ia ai 'oku te'eki 'i ai ha ngaahi fakahinohino kuo tohi felāve'i pea mo hono liliu 'o e ngaahi palani fakatau, 'o kau ai ha ngaahi fakangatangata pe ha ngaahi me'a ke tokanga'i 'aki 'a hono fakahoko 'o e ngaahi liliu' ni.

Fakatātā 4: Kuleita (grader) na'e fakatau 'e he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi

38. 'Oku 'ikai ha ngaahi founga ngāue fe'unga ki hono fakapapau'i 'o e ngaahi fakatau 'oku fiema'u 'e he ngaahi Potungāue koe'uhi ke fa'u 'aki 'a 'enau palani fakatau. 'I hono toe fakalea 'e taha, 'oku 'ikai 'i ai ha ngaahi fakahinohino fe'unga ke ne tokoni'i mo tataki 'a e ngaahi Potungāue' 'i hono fakamā'opo'opo 'o 'enau ngaahi fakatau 'oku fiema'u.

39. 'I he'ene pehē, 'oku 'ikai 'i ai ha fakahinohino mahino ki he fiema'u ke 'uluaki fakamā'opo'opo mo to e vakai'i 'a e ngaahi fakatau 'oku fiema'u ke fakahoko. Koe'uhi ko e faingofua hono toutou liliu 'o e palani fakatau mo e 'ikai 'i ai ha ngaahi fakangatangata, 'oku tupu ai 'a e si'isi'i 'a e tokanga ki hono fakahoko fakalelei 'a e palani 'o e ngaahi fakatau mo fa'u ai mo ha palani fakatau 'oku tonu mo kakato.

40. 'I he taumu'a ke leleiange 'a hono fakamā'opo'opo 'o e ngaahi fakatau 'oku fiema'u ke fakahoko, 'oku fiema'u ke fokotu'u atu ki he 'Iuniti Fakatau 'a e ngaahi Potungāue (pe ko e 'ofisa fakatau 'o e ngaahi Potungāue 'oku 'ikai ha'anau 'Iuniti Fakatau) ke nau tokoni ki he ngaahi va'a 'o e Potungāue ke fakapapau'i 'oku fakamā'opo'opo 'e he ngaahi Potungāue 'a 'enau ngaahi fakatau 'oku fiema'u 'i ha founa 'oku sio ai ki he ngaahi fiema'u 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai, fakatatau ki he palangi ngāue 'a e Potungāue ki he ngaahi ta'u ka hoko mai, fepōtalanoa'aki mo e ngaahi kupu fekau'aki pea pehē foki ki hono fokotu'utu'u 'a e ngaahi fakatau fakatatau ki honau fiema'u, 'e lava ai ke ma'u ha palani fakatau 'oku tonu mo kakato.

41. Kapau 'e fakahoko 'a e fokotu'u'ni, 'e 'i ai ha ngaahi lelei te tau fakakaukau atu 'e hoko, hangē ko ia ko hono fakamā'opo'opo 'o e ngaahi fakatau 'oku fiema'u 'i ha founa 'oku hokohoko lelei mo mā'opo'opo pea pehē foki mo sio ki he ngaahi fakatau 'oku fiema'u 'i he lele lōloa, fepōtalanoa'aki mo e ngaahi kupu fekau'aki, fakatatau 'a e ngaahi fakatau ki he ngaahi taumu'a 'a e Potungāue, mo fakahokohoko 'a e ngaahi fakatatau ki he hokohoko 'a hono fiema'u kinautolu.

Ngaahi palani ngāue

42. 'Oku 'i ai ha ngaahi Potungāue 'e ni'ihi na'e te'eki fa'u ha'anau palani ngāue fakata'u mo ha palani ngāue ki ha ngaahi ta'u lahi ange ke tokoni ki hono palani 'o 'enau ngaahi fakatau. 'Oku fiema'u 'e he tu'utu'uni fika 18 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2015, ke fa'u 'e he ngaahi Potungāue ha'anau palani fakatau ki he ta'u fakapa'anga kotoa pē. 'Oku fiema'u 'e he ngaahi founa ngāue lelei ke fokotu'u ha ngaahi tāketi ki hano ma'u ha ngaahi seivingi mei he ngāue fakatau.

43. Ko ha Potungāue pe 'e 4 mei he Potungāue 'e 5 na'e fai ki ai 'a e sio na'e 'i ai 'a 'ene palani fakata'u ki ha ngaahi ta'u lahi. Ko ha Potungāue pe 'e taha na'e 'i ai 'ene palani ngāue fakata'u ki he kotoa 'a e ngaahi ta'u na'e fai ki ai 'a e sio. Na'e 'ikai 'i ai ha palani ngāue 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, tatau pe 'a e palani ta'u 'e taha mo e palani ki ha ngaahi ta'u lahi ange, 'i he vaha'a taimi na'e vakai ki ai 'a e ngāue faka-'atita'. 'Oku hā 'i he fakahinohino fika 9(1) 'a e Fakahinohino Fakapa'anga 2010 pea pehē ki he Tohi Fakahinohino 'a e fiema'u ke fakahū atu 'e he ngaahi Potungāue 'a 'enau ngaahi patiseti fakata'u fakataha mo 'enau ngaahi palani ngāue 'o kau ai 'a e palani fakatau ki he Potungāue Pa'anga. 'Oku tokoni 'a e fakahinohino ko 'eni ke fakatatau 'a e ngaahi tohi palani ko 'eni 'a e Potungāue.

44. Hangē ko ia 'oku hā atu 'i 'olunga, na'e 'i ai ha ngaahi Potungāue na'e 'ikai ke lava 'o fakakakato ha'anau palani ngāue fakata'u pe/pea mo ha palani ki ha ngaahi ta'u lahi ange. 'Oku hā 'i he ngaahi palani ngāue 'a e ngaahi taumu'a 'oku faka'amu 'a e Potungāue ke a'usia 'i he lele loloa pea ke ne tokoni ki hono a'usia 'o e ngaahi taumu'a 'a e fonua. 'Oku fiema'u ke fakatatau 'a e palani 'o e ngaahi fakatau ki he ngaahi palani ko 'eni koe'uhi' ke tokoni 'a e ngaahi me'a 'oku fakatau ki hono a'usia 'o e ngaahi taumu'a 'a e Potungāue'. 'E hā foki 'i he ngaahi palani ngāue 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue, ngaahi ngāue, mo e ngaahi naunau 'oku fiema'u ke a'usia 'aki e ngaahi taumu'a 'a e Potungāue 'a ia 'e tokoni eni ki he si'isi'i ange 'a e taimi ki hono palani 'o e ngaahi fakatau mo lava ke toe ola lelei ange 'a hono fakahoko 'o e palani 'o e ngaahi fakatau.

45. 'I he vakai ki he ngaahi palani ngāue na'e ma'u mai mei he ngaah Potungāue, na'e hā ai 'oku 'ikai fu'u 'i ai ha ngaahi me'a 'oku fokotu'u ke fakahoko felāve'i mo e ngāue fakatau 'a e ngaahi Potungāue pe ko ha ngaahi taumu'a ki he ngāue fakatau. Na'e vakai 'oku te'eki 'i ai ha ngaahi fiema'u ki he ngaahi Potungāue ke nau fokotu'u ha tāketi ke ma'u ha seivingi 'i he ngāue fakatau. 'E hoko ha tāketi pehē' ni ke fakamamafa'i 'a e fiema'u ke ma'u ha ngaahi seivingi 'i he ngāue fakatau 'a e Potungāue.

46. Na'e tupu 'a e 'ikai ha ngaahi palani ngāue ma'ae ngaahi Potungāue 'e ni'ihi ko e 'ikai fakamamafa'i 'a e me'a' ni. Na'e 'ikai 'i ai ha ngaahi tāketi ki he seivingi ma'ae ngaahi Potungāue ki he'enau ngaahi ngāue fakatau koe'uhi ko e ngaahi fakahinohino lolotonga ki he ngāue fakatau 'oku 'ikai fiema'u ia ai ke fokotu'u 'e he ngaahi Potungāue ha'anau tāketi ki ha seivingi.

47. Tupu mei he 'ikai ha palani ngāue, 'oku 'ikai leva 'i ai ha makatu'unga mahino ke fakahoko mei ai 'a hono palani 'a e ngaahi fakatau 'a e Potungāue. Tupu mei he 'ikai fokotu'u 'e he ngaahi Potungāue ha'anau tāketi ki ha seivongi 'i he' enau ngāue fakatau, 'oku 'ikai leva ha taumu'a pehē' ni ki he ngāue fakatau ke tokoni ki he Potungāue ke fua mo fakalelei 'ene fakahoko ngāue fakatau.

48. 'I he taumu'a ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha me'a ke makatu'unga mei ai 'a hono palani'i 'o e ngaahi fakatau, 'oku fiema'u ke fokotu'u ki he ngaahi Potungāue ke: a) fakakakato ha palani ngāue ki he ta'u kotoa 'o tatau pe 'a e palani fakata'u mo e palani ki ha ngaahi ta'u lahi ange. 'I he taumu'a ke fakapapau'i 'oku lava 'e he ngaahi Potungāue 'o siofi, fua, sivi'i mo fakalelei'i 'a 'enau fakahoko 'a 'enau ngāue fakatau, 'oku fiema'u ke fokotu'u ki he 'Iuniti Fakatau 'a e ngaahi Potungāue (pe ko e 'ofisa fakatau 'a e ngaahi Potungāue 'oku 'ikai ha'anau 'Iuniti Fakatau) ke vakai'i mo fokotu'u ha ngaahi me'afua mo ha ngaahi tāketi ma'ae ngāue fakatau 'a e Potungāue.

49. Kapau 'e fakahoko 'a e ngaahi fokotu'u ko 'eni', 'e fakatau 'a e palani 'o e ngaahi fakatau ki he palani ngāue fakata'u mo ta'u lahi ange 'a e ngaahi Potungāue. 'E fakapapau'i ai ko e ki'i koloa 'oku ma'u 'e he ngaahi Potungāue ke fakahoko 'aki 'a 'enau ngāue fakatau 'oku ngāue'aki tonu ia ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'a e Potungāue. 'E si'isi'i ange ai foki mo ha faingamālie ke ngāue'aki 'a e ngaahi koloa ki he ngāue fakatau, tatau pe 'i he pa'anga mo e taimi 'o e kau ngāue, ki ha ngaahi fakatau 'oku 'ikai fiema'u ke fakahoko. Ko e a'usia 'o e ngaahi taumu'a 'a e Potungāue 'oku lelei ma'ae kakai 'o e fonua. Ko hono fokotu'u 'o ha ngaahi me'afua mo ha ngaahi tāketi ke fua 'aki 'a e fakahoko ngāue fakatau 'oku tokoni ia ke toe si'isi'i ange 'a e naunau 'a e Potungāue 'oku ngāue'aki mo ola lelei ange 'a e ngāue. Ko e ngaahi me'afua mo e tāketi ko 'eni' 'oku tokoni ki hono fua, sivi'i mo e lipooti 'o e fakahoko ngāue fakatau 'a e Potungāue.

Ko hono fakahū atu 'o e palani fakatau 'i he taimi totonu

50. 'Oku 'iai 'ae MDA 'e ni'ihi ne te'eki ai ke fakahū ha'anau palani Fakatau Fakapule'anga ki he tafa'aki e Fakatau fakapule'anga 'i he taimi na'e fiema'u ai ke fakahū ange. 'Oku ha 'i he tohi fakahinohino ko e Palani Fakatau Fakapule'anga kotoa pe ke fakahū ki he tafa'aki e Fakatau Fakapule'anga 'i he vave taha 'o 'ikai toe tomui ange he 'aho ngāue faka'osi 'o Siulai he ta'u kotoa pe. Na'e toe siofi 'e he 'atita' 'ae palani fakatau fakapule'anga 'o e ngaahi Potungāue Pule'anga, Ngaahi Potungāue mo e ngaahi Kautaha (MDA) ne to'oto'o mai 'o fakatātā 'aki, 'o ma'u ai na'e fakahū pē 'ae Palani fakatau fakapule'anga 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue'anga Lalahi (MOI) ki he tafa'aki fakatau fakapule'anga. 'I he taimi na'e fiema'u ai ke fakahū ange ai, ka ko e Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua (MIA) na'e tōmui 'a hono fakahū ange 'enau palani fakatau fakapule'anga.

51. Ne mau ma'u ai pea mo e ngaahi MDA 'e ni'ihi ne 'ikai malava ke nau ma'u mai ki he 'atita e ngaahi palani fakatau fakapule'anga ko ia na'e fakamo'oni pea mo tali. Ko e Potungāue MIA na'a nau toe fiema'u 'e kinautolu 'a e lau'itatau 'o 'enau palani fakatau fakapule'anga mei he tafa'aki ki he fakatau fakapule'anga he na'e 'ikai ke 'iloa 'a 'enau lau'i palani 'a nautolu he nau 'ofisi ke 'omi ke fai 'aki e 'atita. Ko e 'ofisa ngāue motu'a he MIA 'a ia na'e ngāue ai 'i he fo'i vaha'a taimi ko ia' ne fai ki ai e 'atita kuo 'osi hiki atu ia 'o ngāue ki motu. 'O kapau pē na'e 'i ai ha founa tauhi faile lelei mo mau 'i he Potungāue' ni na'e malava lelei pe ke hokohoko atu hano fakahoko 'e he tokotaha fo'ou 'a e ngāue' ni. Ko 'Ofisi Palasi ko e lau'i tatau pē na'e malava ma'u mai ki he 'atita ko e lau'i tatau pe 'o 'enau palani fakatau fakapule'anga pe mei he nau komipiuta. Na'e 'ikai ke nau tauhi 'e nautolu 'a 'enau lau'i palani fakatau fakapule'anga na'e tali mo fakamo'oni. 'Oku mātu'aki mahu'inga 'aupito ke tauhi 'a e palani fakatau fakapule'anga ko ia na'e tali mo fakamo'oni ke lava lele lelei 'a hono pule'i 'o e fakahoko ngāue ki he fakatau fakapule'anga 'i he MDA.

52. Koe MDA kotoa pē ke teuteu'i pea fakahū 'enau ngaahi palani fakatau fakapule'anga kotoa pe ki he tafa'aki fakatau fakapule'anga 'i he taimi ku fiema'u ki ai ke lava 'o hanga 'e he tafa'aki fakatau fakapule'anga 'o fakalele mo palani'i 'a 'enau ngāue ke kaungamālie felāve'i pea mo e ngaahi palani fakatau fakapule'anga 'o e ngaahi MDA. Ko e 'aho ke 'osi ki ai mo fakahū 'a e ngaahi palani fakatau fakapule'anga ki he tafa'aki fakatau fakapule'anga 'oku' ne faka'ai'ai 'a e ngaahi MDA ke 'i ai ha'anau palani fakatau fakapule'anga kei taimi ke tataki 'enau ngaahi fakatau fakapule'anga ki he ngaahi ta'u takitaha. 'Oku' ne toe fakapapau'i mai ai ko e ngaahi fiema'u fakatau fakapule'anga kotoa pē 'o e ngaahi MDA 'oku malava lelei ia 'o fakahoko kei taimi ki hono fakahoko 'a e ngaahi sēvesi 'o e ngaahi MDA takitaha.

53. Ko e ngaahi ola 'i hono fakahū pea mo hono fainolo 'o e palani fakatau fakapule'anga ki he tafa'aki fakatau fakapule'anga ko e si'isi'i e taimi ke fakahoko 'aki e ngāue 'ae kau 'ofisa fakatau fakapule'anga he 'oku makatu'unga 'enau ngāue mei he ngaahi me'a 'oku hā 'ihe palani fakatau fakapule'anga, ko e ngaahi toloi ko eni ki hono ma'u 'o e ngaahi fakatau fakapule'anga he MDA pea mo e 'ikai ke malava ke fakahoko lelei e sēvesi 'o e ngaahi MDA 'i he taimi totonu mo fe'unga ki he fakahoko fatongia.

54. 'Aki 'ae taumu'a ki hono fakalalakaka ange 'ae tauhi taimi ki hono fakahu 'oe ngaahi palani fakatau fakapule'anga 'ae MDA ki he tafa'aki fakatau fakapule'anga, 'oku totonu ke fokotu'u 'oku fiema'u 'ae MDA ke: Fakalalakaka pea mo 'i ai ha'anau palani fakatau fakapule'anga ke tali mai kei taimi ke tataki 'aki e fakahoko ngāue 'ae kau 'ofisa fakatau fakapule'anga kae 'uma'aa 'ae kau 'ofisa he tafa'aki e fakatau fakapule'anga 'i he ta'u fakapa'anga takitaha.

55. 'O kapau he 'ikai ke fakahoko e ngaahi fokotu'u, ko e ngaahi ola lelei koē 'e malava ke ma'u ko e faingamālie e taimi ki he ngaahi palani fakatau fakapule'anga na'e tali ke lava 'o fakahoko 'a hono tataki e ngāue 'a e kau 'ofisa fakatau fakapule'anga lōua 'i he MDA pea mo e palani fakatau fakapule'anga ki he ngaahi ta'u fakapa'anga.

Ko hono fakahoko lelei mo kakato 'o e palani fakatau koloa

56. Ko e ngaahi palani fakatau fakapule'anga na'e 'ikai ke kakato lelei. Tu'utu'uni 18 (*Regulation 18*) 'i he fakatau fakapule'anga Tu'utu'uni 2015 (*Regulation 2015*) 'oku' ne fiema'u ke teuteu'i he kau konituleki ha ngaahi palani fakatau fakapule'anga ki he ngaahi ta'u kotoa pe.

57. Ko e tafa'aki fakatau fakapule'anga ke nau fa'u ha founa ke ngāue'aki he MDA ki hono teuteu'i 'o e ngaahi palani fakatau fakapule'anga. Neongo e ngaahi founa ngāue ke tataki e fakahoko ngāue, ne 'ikai ke malava ke kakato lelei e ngaahi palani fakatau fakapule'anga, 'o fakatātā 'aki eni. 'I he 2017/18 ko e tafa'aki e Malini pea mo e Taulanga he MOI ne fakakau ki ai e 'utu (\$33,932) pea mo e naunau fakatekinikale (\$10,000) 'i he'enau palani fakatau fakapule'anga ka na'e 'ikai ke talamai ai ko e hā e lahi na'e palani ke fakatau 'i he lōua e ongo me'a'ni. Palani fakatau fakapule'anga 'o e ngaahi MDA ne siofi' ne vāvāofi tatau lōua he na'e 'ikai ke kakato lelei. 'I he 2017/18, ko e MOH na'e 'i ai 'enau 'aitemi 'e 119 na'e palani'i ke fakatau 'i he palani fakatau fakapule'anga. Ko e 114 ai 'i he palani fakatau fakapule'anga ne fakahā mai ai ko e ngaahi fakatau ko ia' ke kamata atu pe he laine 'o Siulai 2017 ke kakato ki Sune 2018. Ko e 'aho ia ko ia' ko e kamata'anga ia mo e tapuni 'o e ngaahi fa'ahi ta'u fakapa'anga'. Ko ha ngaahi palani lelei ne fakaikiiki'i mai 'e ia e ngaahi taimi totonu ke fakahoko ai e ngaahi fakatau fakapule'anga takitaha. 'I he fakafehoanaki ki he ngaahi 'aitemi fakatau takitaha, ko e ngaahi 'aho ke 'omi ke ne fakahā mai ai e ngaahi me'a'ni: Ko hono tukuange mai 'o e ngaahi kouti ki he māketi, fakamo'oni 'o e ngaahi konituleki pea mo e kakato 'o e konituleki.

58. Ko e Potungāue Mo'ui 'oku fa'a lahi taha 'a 'enau ngaahi fokotu'utu'u fakatau fakapule'anga fakata'u 'oku fakahū ange ki he tafa'aki fakatau fakapule'anga. Ko e ta'u 2017/18 na'e fakakau mo ia. Ko e Potungāue Mo'ui na'e 'i ai 'a 'enau 'aitemi 'e 114 na'e ha 'i he 'enau palani fakatau fakapule'anga 2017/18. Fakafehoanaki ki he lekooti 'oku ma'u he tafa'aki fakatau fakapule'anga ko e fo'i fakaangaanga 'e 111 mei he Potungāue Mo'ui he ta'u 2017/18 pea ko e 71 'i he ngaahi fakaangaanga ko ia na'e tali 'e he tafa'aki fakatau fakapule'anga. Na'e fakahoko ange 'e he tokotaha 'ofisa pule he ngaahi fakatau fakapule'anga mei he tafa'aki fakatau fakapule'anga' ki he 'atita ko e ngaahi fakatau fakapule'anga ne 'ikai ke tali koe'uhi ne fiema'u e ngaahi fakaikiiki ange felāve'i mo e ngaahi fakaangaanga ko ia' pea 'ikai ke malava ai ke tali e fakatau fakapule'anga ko ia' kae'oua leva ke a'u ki he ta'u fakapa'anga hoko. 'I he tu'unga leva ko ia, ko e ngaahi fakaangaanga 'e ni'ihi ne tali ne hā 'i he 2017/2018 ki he Potungāue mo'ui 'oku ngalingali ko e ngaahi fakaangaanga ia ne fakahū he 2016/17 pea toki faingamālie ke tali 2017/18. Kaikehe ko e lahi 'o e ngaahi fakaangaanga na'e fakahū (111), pea tali (71) pea palani'i (114) 'i he'ene hā 'i he palani fakatau fakapule'anga 'oku hā ia ai ko e ngaahi fakatau kotoa pe ne 'ikai ke fu'u fiema'u pea malava ai ke toki tali mai ia 'i Siulai 2018.

59. Ko ha ngaahi palani felāve'i ki he lele lōloa 'o e ngaahi fakatau fakapule'anga te ne tokoni ia ki hono lava tala ko e hā ha ngaahi me'a ke fakatau 'i he ngaahi ta'u takitaha 'o kau ki ai moe tu'unga tolonga pea moe lahi 'o e ngaahi me'a fiema'u he taimi 'oku fiema'u ai he ngaahi MDA. 'E malava lelei leva ai ke tataki mo tokoni'i e ngāue 'a e kau 'ofisa fakatau fakapule'anga 'i he loua MDA pea mo e tafa'aki fakatau fakapule'anga 'i he ngaahi fa'ahi ta'u fakapa'anga.

60. 'I hono teuteu'i lelei 'a e palani fakatau fakapule'anga, 'e tali leva ia ko e faile falala'anga. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi fakatau ia 'oku ta'e mahu'inga ka ko e ngaahi fakatau kotoa pē 'oku fu'u mātu'aki fiema'u ia ke fakahoko 'o fakatatau ki he ngaahi taimi 'oku hā 'i he palani fakatau fakapule'anga'. 'Oku 'uhinga leva eni ko e ngaahi konga felāve'i kotoa pe 'oku fiema'u ia ke nau ngāue mālohi kotoa ke a'usia e ngaahi taimi 'oku tuku mai 'i he palani fakatau fakapule'anga, koe'uhi ko e ngaahi sēvesi 'o e MDA ki he fonua pea mo hono kakai 'oku makatu'unga ia mei hono fakahoko e ngaahi fakatau ko eni 'oku hā 'i he palani fakatau fakapule'anga kei taimi. 'Oku toe tokoni ai heni ke tātāpuni e ngaahi faikehekehe 'i he ngaahi fakaangaanga 'oku fakahū pea mo e lahi e ngaahi fakatau 'oku tali mai.

61. Ko e 'uhinga ki he hoko 'o e ta'ekakato ko eni 'a e palani fakatau fakapule'anga' ko e si'isi'i fau e taimi ke palani'i 'o ha fakatau fakapule'anga.

62. Ko e uesia eni he 'ikai ke malava kakato mo maau 'a e palani fakatau fakapule'anga 'oku kau ki ai mo e 'ikai ke fakatokanga'i 'e he kau 'ofisa fakatau fakapule'anga' ke kakato 'a e palani pea mo lava leva ai ke tataki 'enau ngaahi ngāue he lolotonga e ta'u. Ko e me'a 'e taha 'i he faka'osinga e ta'u 'e 'i ai e ngaahi fakatau na'e lava ke fakahoko pea ngaahi me'a ni'ihi na'e 'ikai malava ke fakahoko. Ko e ngaahi ola eni 'o e 'ikai ke lava palani'i lelei mo kei taimi 'a e ngaahi fakatau fakapule'anga, ko e ngaahi fakatau na'e malava ma'u na'e 'ikai ke fu'u fiema'u ia.

63. 'Aki 'ae taumu'a ke fakalalakala ange 'a hono teuteu'i 'o e palani fakatau fakapule'anga, 'oku fiema'u ai ki he MDA ke: Palani'i kei taimi 'enau ngaahi fakatau fakapule'anga ka e malava ma'u 'oku lelei pea mo kakato 'a e ngaahi palani fakatau fakapule'anga ke malava ai tokoni ke tataki e ngāue 'a e kau 'ofisa fakatau fakapule'anga ki hono fakahoko 'a 'enau ngāue.

64. 'O kapau 'e fakahoko e ngaahi fokotu'u fakakaukau' ni 'e lava leva ai ke ma'u ai e ngaahi lelei ko eni 'o hangē ko eni, ko hono palani'i kei taimi 'o e ngaahi fakatau fakapule'anga te ne tokoni ai ke lelei e ngaahi palani fakatau fakapule'anga fakata'u pea ko e MDA takitaha te nau lava leva ma'u e ngaahi fakafuofua 'o 'enau ngaahi fakatau fakapule'anga.

Ngaahi fakahinohino mo e ngaahi fiema'u ki he kau 'ofisa fakatau

65. 'Oku te'eki fokotu'u 'e he Va'a Fakatau' ha ngaahi fakahinohino mo ha ngaahi fiema'u kia kinautolu 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi fatongia felāve'i mo e fakatau'. 'Oku 'i ai ha ni'ihi 'ia kinautolu 'oku fakafatongia'aki 'a e fakatau' 'i he ngaahi Potungāue 'oku nau kei fiema'u pe ha ngaahi ako. Fakataau ki he kupu 16 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2015, kuo pau ki he kotoa 'o e ngaahi fatongia felāve'i mo e fakatau ke fakahoko 'e he ni'ihi kuo ako'i pea 'ilo ki he fakatau 'o fakataau mo e ngaahi fakahinohino mo e ngaahi fiema'u kuo fokotu'u 'e he Va'a Fakatau. 'Oku tu'utu'uni 'a e kupu 9 ke tu'utu'uni 'a e pule 'o e potungāue aleapau ki he tokolahi, nofo'anga, mo e fa'unga 'o e 'iuniti fakatau, 'aki hono fakakaukau'i 'a e ngaahi fiema'u fakatau mo e 'i ai ha kau 'ofisa kuo ako'i mo taukei.

66. Na'e fakahā kia kinautolu 'oku te'eki fokotu'u 'a e ngaahi fiema'u ko 'eni, hangē ko ia 'oku fiema'u 'e he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2015.

67. Na'a mau fakatokanga'i ai ko e ngaahi fakahinohino mo e ngaahi fiema'u ko 'eni ki he kau 'ofisa fakatau', 'a ia 'oku fiema'u mai 'e he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2015, te ne tokoni'i 'a e pule 'o e ngaahi Potungāue takitaha 'i hono fokotu'u 'a e kau ngāue ki he tafa'aki fakatau 'a e ngaahi Potungāue'. Te ne toe tokoni'i foki 'a e ngaahi Potungāue' 'i hono fo'u 'o ha palani ki hono langa hake 'a e ivi 'o e tafa'aki fakatau ke tānaki ha ngaahi poto'i ngāue fo'ou ki he kau 'ofisa 'oku nau lolotonga fakahoko 'a e ngāue fakatau 'a e Potungāue ka e te'eki nai ke nau ma'u 'a e ngaahi poto'i taukei 'oku fiema'u.

68. Ko e tokolahi 'o e kau 'ofisa 'oku nau fakahoko 'a e ngāue fakatau' 'i he ngaahi Potungāue na'a mau sio ki ai' 'oku lolotonga fakangāue'i 'a kinautolu 'i he tu'unga ko e 'ofisa fakatau'. Kae tukukehe 'a e Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai mo e Feliuliuaki e 'Ea mo 'Ofisi Palasi, 'a ia ko e ongo 'ofisa ai 'oku' na fakahoko 'a e ngāue fakatau 'oku 'ikai ke na 'i he tu'unga ngāue ko e 'ofisa fakatau'

69. 'Oku hā 'i he Fakatātā 4 'a e ngaahi potungāue 'e 5 na'e vakai ki ai 'a e ngāue faka-'atitā pehē ki he tokolahi 'enau kau 'ofisa fakatau takitaha, fakakātoa 'a e fakatau na'e fakahoko, ngaahi fakatau na'e 'ikai muimui ki he ngaahi tu'utu'uni ki he fakatau' 'i he ta'u fakapa'anga 2017/18.

Tēpile 7: Tokolahi 'o e kau 'ofisa fakatau, fakakātoa 'a e fakatau na'e fakahoko mo e ngaahi fakatau na'e 'ikai muimui ki he ngaahi tu'utu'uni fakatau' 'i he ta'u fakapa'anga 2017/18

Potungāue	Tokolahi 'o e kau 'ofisa fakatau	2017/18			
		Lahi 'o e fakatau	Fika fakakātoa 'o e fakatau	Ngaahi fakatau na'e 'ikai muimui ki he ngaahi tu'utu'uni ki he fakatau	Pēseti 'o e 'ikai muimui ki he ngaahi tu'utu'uni ki he fakatau
Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi	3	\$ 18,059,658.68	45	2	4
Potungāue Mo'ui	7	\$ 8,275,339.84	71	32	45
Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	1	\$ 5,436,647.72	23	13	57
'Ofisi Palasi	1	\$ 1,263,908.08	4	4	100
Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai mo e Feliuliuaki e 'Ea	2	\$ 1,722,754.85	42	14	33

70. Neongo na'e tokotaha pē 'a e 'ofisa na'a' ne ngāue ki he ngaahi me'a felāve'i mo e fakatau, tatau 'i he Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua mo e 'Ofisi Palasi, na'e 'ikai muimui 'a e 'Ofisi Palasi ki he ngaahi tu'utu'uni ki he fakatau 'i he kotoa 'a e ngaahi fakatau 'e 4 na'a' ne fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 2017/18. Na'e 'ikai muimui 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ki he ngaahi tu'utu'uni ki he fakatau 'i he fo'i fakatau 'e 13 (57%) 'i he'ene fakatau fakakātoa 'e 23.

71. Na'e fakahoko 'e he Va'a Fakatau ha ngaahi Fakataha ki he Fakatau 'i he 'aho 25 'o Sanuali mo e 'aho 3 'o Mē 2018 'a ia na'e fakahoko ai ha ngaahi fepōtalanoa'aki ki he ngaahi me'a mahu'inga felāve'i mo e fakatau, 'o kau ai 'a e ngaahi me'a' ni: ola 'o e ngāue fakatau, 'o kau ai 'a hono fakahū atu 'i he taimi lelei 'a e ngaahi palani ki he fakatau, ngaahi lilliu ki he ngaahi palani ki he fakatau, ngaahi fokotu'u fakatau, lahi 'o e 'ikai muimui ki he ngaahi tu'utu'uni ki he fakatau, ngaahi me'a felāve'i mo e 'Iuniti Fakatau Fakatahataha, mo e ngaahi me'a felāve'i mo e kau ma'u'anga koloa. Na'e hā 'i he tohi taliui ki he ongo fakataha ko 'eni' na'e kau atu pē 'a e ongo 'ofisa ko eni mei he ongo Potungāue' ni ki he ongo fakataha' ni. Na'e pehē 'e he mataotao 'oku' ne ngāue ma'ae Va'a Fakatau ko e ngaahi fakataha ko 'eni' 'oku' 'ikai ke nau hoko ko ha ako fe'unga.

72. Ko e pēseti 'e 45 'o e ngaahi fakatau 'a e Potungāue Mo'ui' ki he ta'u fakapa'anga 2017/18 na'e 'ikai muimui ki he ngaahi tu'utu'uni ki he fakatau. Na'e 'i ha kau 'ofisa fakatau fakakātoa 'e 7 'i he Potungāue' ni. Na'e kau atu 'a e kau 'ofisa 'e toko 9 mei he Potungāue Mo'ui' ki he Fakataha ki he Fakatau na'e fakahoko 'i he 'aho 25 'o Sanuali 2018, 'o kau ki ai mo ha ni'ihī 'o e kau taki mau'olunga 'o e Potungāue' ni.

73. Ko e 'osi atu pe eni ha mahina 'e 5 'a e ngāue 'a e 'ofisa fakatau 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua pea na'a' ne 'osi kau atu ki he taha 'o e ngaahi fakataha ki he fakatau. Neongo ia, na'e 'ikai ke ne 'ilo pe ko e hā 'a e Palani ki he Fakatau 'i he taimi na'e faka'eke ai 'e he 'atita'. Na'e 'ikai foki ke fakahoko fakalelei 'a hono paasi 'o e fatongia mei he taha ki mu'a' pea 'oku' ne kei fiema'u pe ha ako. Na'e kamata ngāue 'i 'Okatopa 2018, 'a ia 'oku' 'ikai kau 'a e piliote ko 'eni' 'i he 'atita'.

74. 'Oku fiema'u ke 'i ai ha ngaahi ako fe'unga ma'ae kau 'ofisa fakatau pea ke nau ma'u ha ngaahi poto'i ngāue fe'unga mo ha 'ilo fe'unga ke tokoni ke fakasi'isi'i'aki e taimi 'oku ngāue ai pe fakakakato 'a e ngaahi fakatau pea pehē foki ke lava 'o tokoni ke toe fakakakato vave ange 'a e ngaahi fiema'u fakatau 'a e ngaahi tafa'aki' mo e Potungāue' 'i he taimi totonu.

75. 'Oku hoko 'a e te'eki ke 'i ai ha fakahinohino ki he ngaahi poto'i taukei mo e ako 'oku fiema'u ma'a kinatuolu 'oku nau fakahoko 'a e ngāue fakatau' ke kei lahi ai 'a e hā mai mei he ngaahi Potungāue 'a e 'ikai muimui ki he ngaahi tu'utu'uni fakatau. Ko e ngaahi tu'utu'uni fakatau' 'oku fakataumu'a ia ke tokoni ke toe si'isi'i' ange 'a e pa'anga 'oku fakamoleki 'i he ngaahi fakatau mo ma'u 'a e 'ola. 'Oku malava ke ma'u 'a e ngaahi koloa, ngaahi sēvesi mo e ngaahi ngāue 'i ha ngaahi totongi mau'olunga ange 'i he taimi 'oku' 'ikai muimui ai ki he ngaahi tu'utu'uni. Na'e malava ke 'ikai 'ilo'i mo ma'u mai 'a e lahi mo e tu'unga na'e fiema'u. 'E malava ke 'ikai ma'u 'e he tafa'aki fakatau 'a e Potungāue' 'a e taukei mo e 'ilo fe'unga ki hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue fakatau ke ma'u 'a e ola mo si'isi'i' ange 'a e fakamole.

76. 'I he taumu'a ke fakapapau'i 'oku ma'u 'e he kau 'ofisa 'oku nau fakahoko 'a e ngāue fakatau 'a e Potungāue' 'a e taukei, 'ilo mo e ngaahi ako totonu, 'oku fokotu'u atu ki he Va'a Fakatau ke: fokotu'u ha fakahinohino mo ha ngaahi fiema'u pōto'i taukei kia kinautolu 'oku nau fakahoko 'a e ngāue fakatau 'a e ngaahi Potungāue' koe'uhi ke tokoni ki hono fokotu'u 'o e kaungāue ki he tafa'aki fakatau 'a e ngaahi Potungāue mo hono tokoni'i kinautolu ke toe lahiange 'enau 'ilo mo e taukei. 'Oku fokotu'u atu ki he ngaahi 'Ofisa Pule Ngāue 'a e ngaahi Potungāue' ke: (1) 'ilo'i mo ma'u ha taukei mo 'ilo fe'unga 'i he 'Iuniti Fakatau (pe ko e kau 'ofisa fakatau) 'a e Potungāue pea mo fakakau 'i hono fakakaukau'i 'o e me'a' ni 'a e lahi 'a e ngaahi fakatau 'a e Potungāue'. 'Oku kau heni 'a hono fakapapau'i 'oku kau atu 'a e kau 'ofisa fakatau ki ha ngaahi ako fe'unga; (2) fakapapau'i 'oku ngāue'aki 'e he kau 'ofisa fakatau na'e kau atu ki he ngaahi ako ki he fakatau 'a e ngaahi me'a na'a nau ako 'i he ngaahi ngāue fakatau 'a e Potungāue'.

77. Kapau 'e fakahoko 'a e ngaahi fokotu'u ko 'eni, 'e lava ke tau 'amanaki 'e toe leleiange 'a e tu'unga 'o e tafa'aki fakatau 'o e ngaahi Potungāue'. 'I hono fakafehoanaki mo e lahi 'o e ngaahi ngāue fakatau 'o e Potungāue takitaha, 'e lava ke 'i he tafa'aki fakatau 'a e ngaahi Potungāue' ha kau ngāue 'oku nau ma'u 'a e taukei mo e 'ilo totonu pea nau tokolahi lelei foki.

Ngāue 'a e Va'a Fakatau ki he ngaahi fakatau

78. Na'e fakakakato 'e he Va'a Fakatau 'a e kongā lahi 'o e ngaahi fakatau 'i loto 'i he vaha'a taimi ko ia na'e fakahā 'i he Tohi Fakahinohino ki he Fakatau, ka neongo ia' na'e 'i ai pe ha ngaahi fakatau na'e fu'u tuai 'a e ngāue ki ai. Na'e fakahā 'e he Va'a Fakatau 'i he Palani Ngāue 'a e Potungāue Pa'anga 2015/16 -2017/18 'oku' ne fiema'u ke langa hake 'a hono tu'unga fakanaunau ke fakakakato 'a e ngāue ki he ngaahi fakatau ke ma'u 'a e ngaahi taumu'a 'aki hono ngāue'aki pe ha ki'i pa'anga si'isi'i pea mo fakakakato 'i loto 'i he taimi 'oku fiema'u ai ke fakakakato. 'Oku hā 'i he kongā 4.4 'o e Tohi Fakahinohino 'a e lahi 'o e taimi 'oku fiema'u ke fakahoko ai 'a e founga fakatau, 'a ia 'oku hā ai 'a e lahi 'o e 'aho mei hono tu'uaki pe ko e fakaafe talamahu'inga ki hono foaki 'o e alepau.

79. 'Oku hā atu 'i he tēpile 8 'i lalo' 'a e ngaahi fakatau 'a ia na'e laka hake 'i he 'aho 'e 100 'a e ngāue ki ai 'a e Va'a Fakatau'.

Tēpile 8: Lahi 'o e 'aho na'e fakakakato ai 'e he Va'a Fakatau 'a e ngaahi fakatau

Me'a na'e fakatau	Potungāue	'Aho na'e ma'u mai ai	'Aho Tu'uaki	'Aho totonu ke 'osi ki ai	Fakaava 'o e Talamahu'inga	Sivi'i 'o e kau Talamahu'inga	Fakamo'oni 'i he Lipooti Ola 'o e Sivi	'Ave ki he GPC	'Aho na'e tai ai	'Aho fakakātoa
Monomono 'o e ngaahi hala (angamaheni)	Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi	25/8/16	10/10/16	7/11/16	7/11/16	8, 21/11/16	24/11/16	6/12/16	14/12/16	111
Monomono 'o e ngaahi hala (fakata'u)	Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi	18/10/16	29/11/16	3/1/17	4/1/17	18 Sanuali-kaniseli, 1 & 2/2/17 kei kumi ha pa'anga kiai	3/2/17	21/2/17	8/3/17	141
Langa	Potungāue Pa'anga Hū Mai mo e Tute	21/12/16	24/1/17	13/3/17	13/3/17	14, 15/3/17	16/3/17	Fakataha he aho 24/4/17	27/4/17	127
Ngaahi fo'i'akau	Potungāue Mo'ui	17/5/16	7/6/16	7/7/16	7/7/16	11/7/16 22/8/16	25/8/16 31/8/16	9/10/16	20/10/16	156
Tablets ki he tohi kakai	'Ofisi 'o e Sitesitika	28/7/16	22/8/16	6/10/16	6/10/16	6/10/16	7/10/16	24/10/16	8/11/16	103
Ngaahi me'alele fo'ou	Pilisone	8/8/16	18/9/16	28/9/16	28/9/16	28/9/16	28/11/16	Fakataha he 'aho 14/11/16	29/11/16	113

Ma'u'anga fakamatala: Va'a Fakatau 'a e Potungāue Pa'anga, Miniti 'o e Fakataha 'a e Kōmiti Fakatau Fakapule'anga 'aho 2 'Aokosi, 2017, 'Ngaahi Fokotu'u ki hono toe vakai'i 'o e founga fakatau'

80. 'Oku hā 'i he Tēpile 8 'a e koloa na'e fakatau, Potungāue na'a' ne fakahoko 'a e fakatau pea mo e vaha'a taimi mei he ma'u 'e he Va'a Fakatau 'a e fokotu'u fakatau ki he taimi na'e tali ai 'e he Kōmiti Fakatau 'a e Pule'anga.

81. Na'e ngāue'aki 'e he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 'a e talamahu'inga fe'au'auhi fakalotofonua ki he ngāue ki hono monomono 'o e hala (routine road maintenance). Na'e 'aho 'e 30 'a e vaha'a taimi talamahu'inga 'a ia ko e vaha'a taimi si'isi'i ia fakataau ki he fiema'u 'a e ngaahi tu'utu'uni. Ka neongo ia, na'e toki tu'uaki atu 'a e fakatau' ni 'i ha hili ia 'o ha 'aho 'e 45 'a hono ma'u 'e he Va'a Fakatau 'a e fakatau' ni. Na'e fakahoko 'a hono sivi'i 'o e ngaahi talamahu'inga 'i he hili ha 'aho 'e 14 hono fakaava 'o e ngaahi talamahu'inga' ni. Na'e 'ave 'a e fakatau' ni ki he Kōmiti Fakatau 'a e Pule'anga ke nau toe vakai'i mo tali 'i he hili 'a e 'aho 'e 12 mei hono fakakakato 'o e lipooti ki hono sivi'i 'o e ngaahi talamahu'inga. Na'e 'osi ha 'aho 'e 8 pea toki tali 'e he Kōmiti Fakatau 'a e Pule'anga 'a e fakatau' ni. Ko e ngaahi ngāue monomono hala (routine road maintenance) ko eni' 'oku fakahoko ma'u pē 'e he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi.

82. Na'e tu'uaki 'a e ngāue monomono hala (periodic road maintenance), fakatau 'o e ngaahi tepileti tohi kakai (census tablets) mo e ngaahi me'alele 'i he hili ia ha 'aho 'e 21 pe lahi ange 'o hono ma'u mai 'e he Va'a Fakatau 'a e ngaahi fakatau' ni mei he ngaahi Potungāue ko ia na'a nau fiema'u ke fakatau 'a e ngaahi me'a' ni.

83. Na'e fakakakato 'a e lipooti ki hono sivi'i 'o e ngaahi talamahu'inga ki he fakatau 'a e Pilisone' 'o ha'ane ngaahi me'alele fo'ou 'i ha 'osi ha mahina 'e 2 mei hono fakahoko 'o hono sivi'i 'o e ngaahi talamahu'inga.

84. 'Oku hā atu 'i he Fakatātā 11, 'oku angamaheni ke 'osi ha 'aho 'e 12-39 mei hono fakakakato 'o e lipooti ki hono sivi'i 'o e ngaahi talamahu'inga pea toki 'ave ki he Kōmiti Fakatau 'a e Pule'anga'.

85. Na'e tupu 'a e tuai 'a e ngāue ki he ngaahi fakatau' mei he tuai 'a e ngāue 'i he ngaahi tu'unga kehekehe 'o e founa fakatau. 'Oku fiema'u foki mo ha ngaahi ako ma'ae kau 'ofisa fakatau, tatau pe 'i he ngaahi Potungāue 'oku nau fiema'u ke fakahoko 'a e fakatau' mo kinautolu 'i he Va'a Fakatau, koe'uhi ke lava ke nau ma'u 'a e 'ilo mo e taukei ke fakavave'i 'aki 'a e ngaahi tu'unga 'e ni'ihi 'o e founa fakatau'.

86. 'E malava ke uestia lahi 'e he ngaahi toloi 'i he founa fakatau' 'a e tu'unga mo e taimi 'oku fakahoko ai 'e he ngaahi Potungāue' 'enau ngaahi sēvesi'. Ko e ngaahi me'a 'oku fakatau 'e he ngaahi Potungāue' 'oku fakataumu'a ia ke tokoni'i 'a e ngaahi Potungāue takitaha ke fakahoko 'enau ngaahi sēvesi ki he kakai'.

87. 'I he taumu'a ke toe lelei ange 'a e taimi 'oku fakahoko ai 'a e ngāue ki he ngaahi fakatau, 'oku fokotu'u atu ki he kau 'Ofisa Pule Ngāue 'o e ngaahi Potungāue ke nau fakapapau'i 'oku kau atu 'a e kau 'ofisa fakatau ki ha ngaahi ako ki he fakahoko 'o e fakatau mo e founa fakatau. 'Oku fokotu'u atu ki he Va'a Fakatau 'o e Potungāue Pa'anga' ke nau toe vakai'i 'a e founa fakatau ke 'ilo ai mo fokotu'u 'a e taimi lelei taha ke fakahoko ai 'a e tu'unga kehekehe 'o e founa fakatau koe'uhi' ke fakasi'isi'i 'a e taimi fakakātoa 'oku fakahoko ai 'a e founa fakatau'.

88. Kapau 'e fakahoko 'a e ngaahi fokotu'u' ni, 'e toe nounou ange 'a e ngāue ki he fakatau mo hono tali pea lava ai ke vave ange 'a e ma'u 'e he ngaahi Potungāue 'a 'enau ngaahi fakatau ke fakahoko 'aki 'a 'enau sēvesi fakatatau ki he' enau ngaahi palani'.

Ngaahi tu'utu'uni fakatau 'a e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga

89. Na'e te'eki ma'u 'e he Kōmiti Fakatau 'a e Pule'anga' ha ngaahi tu'utu'uni fakatau mo ha ngaahi founa ngāue mei he ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga' ke nau toe vakai'i pe 'oku fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2015. 'Oku fiema'u 'e he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2015 'a e Kōmiti Fakatau 'a e Pule'anga' ke ne tali, 'i ha fale'i 'a e Va'a Fakatau, 'a e tatau 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi founa fakatau kuo ngāue'aki 'e he ngaahi pisinisi 'a e pule'anga mo e ngaahi sino kuo fokotu'u 'e he lao mo e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2015.

90. Na'a mau vakai ki he ngaahi miniti 'o e ngaahi fakataha 'a e Kōmiti Fakatau 'a e Pule'anga ki he 2015-2018 pea na'e 'ikai ma'u ai ha lave felāve'i mo hano ma'u mai pe ko hano toe vakai'i 'o ha ngaahi founa fakatau pe ko ha ngaahi tu'utu'uni mei he ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga. 'I hano faka'eke'eke 'o e 'ofisa fakatau mau'olunga 'a e Tafa'aki Tu'utu'uni Ngāue 'a e Va'a Fakatau, Potungāue Pa'anga, na'a' ne pehē ai 'oku te'eki ke nau ma'u mai ha ngaahi founa ngāue pe ngaahi tu'utu'uni mei he ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga ke nau toe vakai'i.

91. Na'e tupunga 'a e 'ikai ma'u mai 'e he Kōmiti Fakatau 'a e Pule'anga mo toe vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni fakatau mo e ngaahi founa ngāue 'a e ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga' ko e 'ikai longomo'ui ange 'a e muimui'i 'e he Va'a Fakatau 'a e me'a' ni.

92. Koe'uhi ko e tu'unga 'o e me'a' ni, 'oku malava ke ngāue'aki 'e he ngaahi pisinisi 'a e pule'anga' ha ngaahi founa ngāue fakatau 'oku 'ikai fakatatau mo e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2015.

93. 'I he taumu'a ke fakapapau'i 'oku ma'u 'a e mahu'inga lelei taha fakapa'anga, 'oku fokotu'u atu ki he Va'a Fakatau ke toe longomo'ui ange 'a 'enau muimui'i 'a e ngaahi founa ngāue fakatau mo e ngaahi tu'utu'uni kuo ngāue'aki 'e he ngaahi pisinisi 'a e pule'anga ke fakapapau'i 'oku fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2015.

94. Kapau 'e fakahoko 'a e fokotu'u' ni, ko e ngaahi lelei 'e ala ma'u 'e kau ai 'a e 'ilo pau 'oku muimui 'a e ngaahi pisinisi 'a e pule'anga' ki ha ngaahi tu'utu'uni fakatau 'oku fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2015 pea 'i he'ene pehē leva 'oku nau fakataumu'a mo kinautolu ke ma'u 'a e mahu'inga lelei taha fakapa'anga ma'ae pa'anga 'a e Pule'anga.

4. 'Oku ma'u 'a e 'ola 'o e ngaahi talamahu'inga?

95. 'Oku lahi 'a e taimi 'oku 'ikai muimui ai 'a e ngaahi Potungāue ki he founa fakatau. 'I he 'ikai fakahoko fakalelei 'a hono palani 'o e fakatau, 'oku 'ikai fakakau atu ai ki he palani 'a e vaha'a taimi 'oku fiema'u ki he founa fakatau pea hoko ai 'o tuai 'a hono kamata'i 'a e ngāue ki he fakatau. 'Oku ne fakatupu ai 'a e ngaahi Potungāue ke 'ikai ke nau muimui ki he founa fakatau koe'uhi' he te ne toe fakatuai'i ange ai 'a e ma'u mai 'enau fakatau. 'Oku si'isi'i 'a e ngaahi lekooti 'i he ngaahi faile ki he fakatau 'o fekau'aki mo hono tu'uaki 'o e ngaahi fakatau ke lava ke ne tokoni'i 'a e ngaahi toe vakai'i tau'atāina 'o e ngaahi faile' ni ke fakapapau'i na'e a'u atu 'a e tu'uaki kia kinautolu kotoa na'a nau ala ma'u 'a e taukei mo e naunau ke nau kau mai.

96. Na'e 'ikai ke tokanga'i lelei 'a e ngaahi aleapau ke fakapapau'i 'oku ma'u 'a e lahi mo e tu'unga totonu 'i he taimi totonu pea 'i he mahu'inga si'isi'i taha. Na'e 'ikai ha ngaahi tohi ke lekooti ai 'a hono ma'u mai 'o e ngaahi koloa na'e fakatau. Ko e 'ikai muimui ki he fakaikiiki 'o e koloa 'oku fiema'u ke fakatau mai' mo e 'ikai muimui'i lelei 'a hono fakahoko 'o e ngaahi aleapau' na'e toe lahi ange ai 'a e mahu'inga fakapa'anga pea mo e taimi.

97. Kuo 'osi fakahoko 'e he Va'a Fakatau ha ngaahi fokotu'utu'u ki hono fakatau fakatahataha 'o e ngaahi me'a ngāue'aki angamaheni. Ka neongo ia, 'oku te'eki ke fakahoko hano toe 'analaiso mo fakamā'opo'opo ke 'ilo ha ngaahi pa'anga 'oku fakahaofi mei he ngaahi aleapau' ni pe ko ha ngaahi 'elia ke toe fakalelei'ange.

Founa Fakatau

98. Na'e 'ikai muimui 'a e ngaahi Potungāue ki he founa fakatau. 'Oku fiema'u 'e he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2015 ke fakahoko 'a hono sivi'i mo hono fakamā'opo'opo 'o e ngaahi talamahu'inga ke ma'u mei ai 'a e talamahu'inga lelei taha fakapa'anga.

99. Na'e 'ikai muimui 'a e kotoa 'o e ngaahi Potungāue ki he founa fakatau. Na'a nau fakahoko ha ngaahi aleapau ngāue 'oku ma'olunga 'a honau mahu'inga' 'i he ngaahi fakangatangata' kae 'ikai fakahū ia ki he Va'a Fakatau ke nau ngāue ki ai.

100. 'I he 'aho 31 'o Ma'asi 2017, na'e fakamo'oni 'a e 'Ofisi Palasi 'i he aleapau ki hono fakatau 'o ha ngaahi kaati ID fakafonua 'e 64,000 ko hono mahu'inga ko e \$1.1 miliona. Na'e 'osi ha māhina 'e 5 mei ai, 'i he 'aho 30 'Aokosi 2017, na'e toki ma'u 'e he Va'a Fakatau 'a e fokotu'u fakatau ki he fakatau ko 'eni'. 'Oku 'ikai muimui ki he founa fakatau pea 'oku hangē 'oku 'ikai ke fai ha feinga ke muimui ki he founa fakatau.

101. Ko e ngaahi fakatau 'oku ma'olunga honau ngaahi mahu'inga 'i he ngaahi ngata'anga fakapa'anga, 'oku fiema'u ke fakahū atu ia ki he Va'a Fakatau koe'uhi' ke nau vakai'i pe 'oku tonu 'a e founa fakatau 'oku fokotu'u atu pea te nau tokanga'i ai 'a e talamahu'inga pea mo hono foaki atu 'o e aleapau. 'Oku hoko eni ke ne pule'i 'a e founa fakatau ke fakapapau'i 'oku ma'u 'a e mahu'inga fakapa'anga.

102. 'Oku fiema'u 'e he Ngaahi Tu'utu'uni ke fakahū atu ki he Kōmiti Fakatau 'a e Pule'anga 'a e ngaahi faile ki he ngaahi fakatau 'oku 'ova 'a honau mahu'inga 'i he \$100,000 koe'uhi' ke nau toe vakai'i 'a hono fakahoko 'o e talamahu'inga mo hono foaki atu 'o e aleapau pe na'e muimui ki he Ngaahi Tu'utu'uni. Kapau 'e tali 'e he Kōmiti Fakatau 'a e Pule'anga' 'a e fokotu'u mai 'a e Kōmiti Fakamahu'inga ki hono foaki 'o ha aleapau, te ne tuku atu leva ha "Tohi 'o e 'ikai fakakikihi'i" ki he potungāue aleapau. Ka kapau 'e 'i ai ha ngaahi me'a 'e 'ikai tali 'e he Kōmiti Fakatau 'a e Pule'anga, kuo pau ke ne fakahoko pe ia 'o makatu'unga 'o ha ngaahi 'uhinga 'i he tohi. 'I he hili 'a 'ene tuku atu 'a e "Tohi 'o e 'ikai fakakikihi", pea toki tuku atu leva 'e he 'Ofisa Pule Ngāue 'o e Potungāue aleapau 'a e tohi foaki 'o e aleapau ki he taha talamahu'inga 'oku' ne ma'u.

103. Na'e vakai 'a e ngāue faka'atita' ki he ngaahi lekooti fakatau 'o ma'u ai na'e fakatau 'e he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 'a e ngaahi misini mamafa mo e ngaahi me'angāue 'a ia ko honau mahu'inga na'e \$2.7 miliona, ko e 'aho 'o e tohi foaki 'o e aleapau mei he 'Ofisa Pule Ngāue na'e ha ai 'a e 'aho 13 Sune, 2018, 'a ia ko e kimu'a ia he uike 'e 2 'a e 'aho 'o e tohi 'o e 'ikai fakakikihi'i mei he Kōmiti Fakatau 'a e Pule'anga, 'a ia 'oku hā ai 'a e 'aho 29 Sune, 2018. Na'e tatau foki eni pea mo hono fakalelei'i 'o e mala'e va'inga Teufaiva mahu'inga ko e \$3 miliona. Na'e 'aho 14 March 2017 'a e tohi foaki 'o e aleapau mei he Potungāue kae 'aho 9 Ma'asi 2017 'a e tohi 'o e 'ikai fakakikihi'i, 'a ia ko e 'aho ia 'e 23 mei he 'aho 'o e tohi foaki 'o e aleapau. 'Oku hangē 'oku 'ikai ke fai ha tokanga ki he founa fakatau hangē ko ia 'oku hā 'i he Ngaahi Tu'utu'uni pea pehē ki he fatongia mahu'inga 'a e Kōmiti Fakatau 'a e Pule'anga ki hono toe vakai'i 'a e ngaahi fakatau. Ko e fatongia ko eni pea mo ia 'a e Va'a Fakatau, hangē ko ia 'oku 'osi fai ki ai 'a e fakatalanoa 'i 'olunga, ko e ngaahi founa pe ia 'oku toe tānaki atu ke tokanga'i 'aki 'a e ngaahi fakatau 'oku mahu'inga lalahi ange ke fakapapau'i 'oku ma'u 'a e mahu'inga fakapa'anga.

104. 'Oku tupu 'a e 'ikai muimui 'a e ngaahi Potungāue ki he founa fakatau mei he 'ikai lahi 'a hono fakamahu'inga'i 'o e muimui ki he founa fakatau'. 'Oku si'isi'i foki mo e 'ilo ki he ngaahi lelei 'e ala ma'u 'i he taimi 'oku muimui ai ki he founa fakatau pea pehē ki he ngaahi palopalema ki he pule'anga 'i he taimi 'oku 'ikai fai ai ha muimui ki he founa fakatau. 'Oku hoko foki mo e 'ikai ke palani fakalelei 'a e fakatau, ke 'ikai fakakaukau'i ai 'a e vaha'a taimi 'e fiema'u ki he fakahoko 'o e founa fakatau. 'Oku hoko ia ke tuai 'a e kamata ngāue ki ha fo'i fakatau pea 'ikai leva ke muimui 'a e ngaahi Potungāue ki he founa fakatau koe'uhi' kae vave ange 'a e fakakakato mo 'enau ma'u 'enau ngaahi fakatau.

105. 'E malava ke hoko 'a e ngaahi me'a' ni 'i he 'ikai muimui 'a e ngaahi Potungāue ki he founa fakatau: ngāue'aki 'a e ki'i pa'anga 'oku ma'u ki hono fakatau 'o ha ngaahi koloa, sēvesi pe ngaahi ngāue na'e 'ikai kau ia 'i he palani 'a e Potungāue kuo tali; ngāue'aki ha ngaahi founa fakatau 'oku 'ikai fe'au'auhi 'o lava ke 'ikai ma'u ai 'a e mahu'inga fakapa'anga.

106. 'I he taumu'a ke ma'u 'a e mahu'inga fakapa'anga, 'oku fokotu'u ai ki he ngaahi Potungāue ke nau palani fakalelei 'enau ngaahi fakatau mo fakakau 'i he' enau fakahoko 'a e palani ko 'eni 'a e vaha'a taimi 'oku fiema'u ke fakahoko ai 'a e founa fakatau. 'E toki malava heni ke 'i ai ha taimi ke toe vakai'i ai mo tali 'a e ngaahi fakatau 'i he founa fakatau kuo tali.

107. Kapau 'e fakahoko 'a e fokotu'u ko 'eni, 'e lava ke tau 'amanaki ki ha ngaahi lelei 'e hoko, hangē ko ia ko e toe lahiange 'a hono ngāue'aki 'o e ngaahi founa totonu mo fe'au'auhi ki he fakatau, 'a ia te ne fakapapau'i 'oku ma'u 'a e mahu'inga fakapa'anga. Te tau 'amanaki foki 'e ngāue'aki pē 'a e pa'anga 'a e Pule'anga ki ha ngaahi fakatau 'oku fu'u fiema'u.

Tokangaēkina 'o e aleapau

108. Na'e 'ikai fakahoko fakalelei 'a hono tokangaēkina 'o e aleapau. 'Oku fiema'u 'e he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2015 ke fakahoko 'a hono sivi'i mo fakamā'opo'opo 'a e ngaahi talamahu'inga' ke fili ai 'a e talamahu'inga 'oku' ne ma'u 'a e mahu'inga lelei taha fakapa'anga.

109. 'Oku tokanga'i mo sivi'i 'e he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 'a e ngaahi ngāue hala 'oku fakahoko 'e he kau aleapau. 'Oku ngāue'aki ha tohi ngāue tu'u pau ke lekooti ai 'a e 'aho na'e fakahoko ai 'a e sivi, feitu'u 'oku tu'u ai 'a e hala, hingoa 'o e hala, ngāue na'e fakahoko 'i he hala, lōloa, maaukupu, mo e 'ēlia 'o e ngāue hala, tokolahi 'o e kau ngāue 'i he feitu'u na'e fai ai 'a e ngāue, me'angāue na'e ngāue'aki, taimi na'e kamata mo 'osi ai 'a e ngāue 'a e kau aleapau. 'E lava ke hiki hifo 'e he tokotaha 'oku' ne fakahoko 'a e sivi' ha ngaahi me'a na'a' ne vakai 'oku 'ikai fiemālie ki ai. Ko e tohi ngāue ko 'eni' na'e fiema'u ke 'i ai 'a e fakamo'oni 'a e tokotaha 'oku' ne tokanga'i 'a e ngāue pea mo e tokotaha aleapau, ka ko e lahi taha 'o e ngaahi tohi ngāue 'oku 'i ai' ko e fakamo'oni pē 'a e tokotaha 'oku' ne tokanga'i e ngāue.

110. 'Oku toe vakai'i 'e he ngaahi Potungāue 'a e koloa na'a nau fakatau 'i he taimi 'oku a'u atu ai kia kinautolu. 'Oku nau fakatatau ai 'a e koloa 'oku ma'u mai pea mo e ngaahi tohi talamahu'inga 'a ia 'oku 'i he'enua tohi fokotu'u fakatau. Ka neongo ia, na'e 'ikai ke lekooti eni 'i ha tohi. 'Oku 'ikai ha lekooti 'o e 'aho ko ia na'e ma'u mai ai 'a e koloa, lahi mo e tu'unga na'e ma'u mai, pea mo hai na'a' ne sivi'i pe vakai'i 'a e koloa 'i he taimi na'e ma'u mai ai.

111. Na'e 'ikai fiemālie 'a e Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai mo e Feliuliuaki e 'Ea ki he tu'unga 'o e ngaahi sevesi na'a nau fakatau pea na'e fiema'u ai ke fakalōloa 'a e taimi ki hono fakahoko 'o e aleapau ke fakahoko 'a e ngaahi fakatonutonu, pea na'e hoko eni 'o toe lahi ange 'a e pa'anga mo e taimi 'oku mole. Ko ia ai na'e 'ikai lava 'a e Potungāue 'o ma'u 'a e tu'unga mo e lahi na'a' ne fiema'u 'i he taimi na'a' ne fiema'u ai. Na'e aleapau 'a e Potungāue ko 'eni pea mo e ITS Pacific Ltd ki ha ngāue tisaini, 'i he kongā 2 'o ha poloseki 'oku lahi 'a hono kongokonga pea na'e alea ke fakakakato ki Siulai 2018. Na'e muimui pe 'a hono fakahoko 'o e talamahu'inga ki he founa fakatau' ka na'e 'ikai fakahoko 'e he tokotaha aleapau 'a e ngāue 'o fakatatau ki he'ene talamahu'inga.

112. 'Oku tupu 'a e 'ikai fakahoko fakalelei 'a hono tokanga'i 'o e aleapau' mei he 'ikai fe'unga 'a hono muimui'i mo sivi'i 'a e kongā kehekehe 'a hono fakahoko 'o e aleapau; fakahoko 'o e ngāue 'o kehe mei he tohi talamahu'inga; 'ikai muimui 'a e fakahoko 'o e ngāue ki he taimi 'oku hā 'i he aleapau; lahi ange 'a e pa'anga mo e taimi 'oku ngāue'aki.

113. Koe'uhi ko e 'ikai tokangaēkina lelei 'o e ngaahi aleapau, 'e 'ikai ma'u mai 'a e ngaahi koloa, ngaahi sēvesi, mo e ngaahi ngāue 'oku fakatau 'i he tu'unga totonu, lahi totonu mo e taimi totonu. 'Oku 'i ai ai 'a e mataivaivai 'a ia ko hono 'ikai fakahoko fakalelei 'a hono sivi'i mo vakai'i ke fakapapau'i ko e ngahi koloa 'oku ma'u 'oku tatau ia mo e me'a na'e 'ota mo totongi, 'i he lahi, tu'unga mo e taimi.

114. 'I he taumu'a ke fakalelei 'a hono tokangaēkina 'o e ngaahi aleapau, 'oku fokotu'u atu ki he ngaahi Potungāue' ke nau fokotu'u ha ngaahi tohi ngāue tu'upau 'e lava ke ngāue'aki ki hono lekooti 'a hono toe vakai'i ko ia 'a e ngaahi koloa na'e fakatau pe 'oku tonu pē 'a hono lahi mo hono tu'unga mo ma'u 'i he taimi tonu. 'Oku toe fokotu'u atu foki ki he ngaahi Potungāue' ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha ngaahi ako fe'unga fekau'aki mo hono tokanga'i 'o e aleapau ma'a 'ene kau ngāue.

115. Kapau 'e fakahoko 'a e fokotu'u ko 'eni, te tau 'amanaki 'e toe leleiange 'a hono tokanga'i 'o e aleapau 'o fakapapau'i ai ko e ngaahi koloa, sēvesi mo e ngāue na'e fakatau 'oku ma'u mai ia 'i he lahi, tu'unga mo e taimi totonu pea 'i he mahu'inga si'isi'i taha.

Fakapapau 'oku 'i ai ha kaunga ki ha ngāue

116. Na'e te'eki ke fa'u ha tohi ngāue tu'upau ke ngāue'aki ki he fakapapau 'oku 'ikai ha kaunga 'a ha taha ki ha ngāue. 'Oku fiema'u mai 'e he ngaahi founa ngāue lelei fakavaha'a-pule'anga ke lekooti 'a e ngaahi fakapapau' ni 'i ha tohi.

117. Na'e 'ikai ma'u 'i he ngaahi faile 'o e ngaahi fakatau ha tohi ai 'o e fakapapau 'oku 'i ai ha kaunga ki ha ngāue. 'Oku lolotonga ngāue 'a e Va'a Fakatau ke fa'u 'a e tohi ngāue tu'upau ke ngāue'aki ki he fakapapau 'oku 'i ai ha kaunga ki ha ngāue. Ko e tohi ngāue tu'upau ko 'eni' 'e tokoni ki hono fakahoko 'o e kongā mahu'inga ko eni 'o e founa fakatau.

118. 'Oku 'i ai ha kau 'ofisa 'oku 'ikai ke nau 'ilo ki he founa fakatau pea pehē ki he 'uhinga 'o e fakapapau 'oku 'i ai ha kaunga ki ha ngāue. Ko e ngaahi tohi ngāue tu'upau 'oku tuku atu ke ngāue'aki 'i he founa fakatau 'oku tokoni ia ke tataki 'a e ngaahi sitepu 'oku fiema'u ke fakahoko pea mo e founa hono fakahoko 'o e sitepu takitaha. 'E hangē 'e fakahoko ange 'a e fakapapau ko 'eni' kapau 'e 'i ai ha tohi ngāue tu'upau ke tokoni.

119. Ko e fakapapau 'oku 'i ai ha kaunga ki ha ngāue 'oku' ne ta'ofi mo fakasi'isi'i ai 'a e 'i ai ha ngaahi me'a ke ne uesia 'a e fai tu'utu'uni (hangē ko ia 'i he fakamā'opo'opo mo sivi 'o e talamahu'inga) 'a ia 'oku tokoni ke fakapapau'i 'oku ma'u 'a e mahu'inga lelei taha fakapa'anga.

120. 'Oku tupu 'a e me'a ko 'eni 'oku hoko' mei he 'ikai 'i ai ha ngaahi tu'utu'uni ngāue mo ha ngaahi founa ngāue ke ne tataki 'a hono 'ilo'i mo e ngāue ki he 'i ai ha kaunga ki ha ngāue.

121. Tupu mei he 'ikai fakahoko 'a e fakapapau ki he 'i ai ha kaunga ki ha ngāue, 'e ala 'i ai ha uesia lahi 'o e konga 'o e founa fakatau ki he foaki 'o e alepau. 'E hoko eni ke ne uesia 'a hono sivi'i ta'efilifilimanako 'o e ngaahi talamahu'inga mo hono foaki 'o e alepau ke ma'u 'a e mahu'inga lelei taha fakapa'anga.

122. 'I he taumu'a ke ta'ofi 'a e 'i ai ha ngaahi me'a ke ne uesia 'a e ngaahi tu'utu'uni 'oku fakahoko felave'i mo ha fakatau 'o 'ikai ma'u ai 'a e mahu'inga lelei taha fakapa'anga, 'oku totonu ke fokotu'u ki he Va'a Fakatau ke fokotu'u ha tohi ngāue tu'upau ki he fakapapau 'oku 'i ai ha kaunga ki ha ngāue.

123. Kapau 'e fakahoko 'a e fokotu'u' ni, te tau 'amanaki ki ha ngaahi lelei hangē ko ia ko e toe lelei ange 'a e fakahinohino ki he founa fakatau mo e fiema'u ko ia ke fakapapau 'oku 'i ai ha kaunga ki ha ngāue. 'E tokoni eni pea toe fakalelei'i 'a e fakahoko 'a e fiema'u' ni.

Tuku atu 'o e ngaahi fanongonongo fakatau

124. Ko e ngaahi faile na'e fili ke fakahoko 'a hono to e vakai'i mo sivi pe 'analaiso ke tokoni ki hono vakai'i pe na'e tuku atu ha ngaahi fanongonongo fakatau 'o e ngaahi fakatau, na'e 'ikai ke kakato. Fakatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki he fakatau Fakapule'anga 2015, 'Oku fiema'u ko hono fakamā'opo'opo 'a e ngaahi talamahu'inga 'o makatu'unga 'i he mahu'inga lelei taha fakapa'anga. Kuopau ko e fanongonongo 'o e fkaafe ke talamahu'inga, ke pulusi 'o 'ikai toe si'i hifo 'i he taha 'o e ngaahi pepa ongoongo fakafonua 'a ia kuopau ke tufaki lahi fe'unga ke a'u ki he kau talamahu'inga fe'unga ke fakapapau'i 'a e fe'au'auhi lelei.

125. Ko e ngaahi faile na'e fili ke fakahoko 'a hono sivi mo vakai'i 'oku faka'asi pe ai 'i he ngaahi faile ko 'eni 'o pehē ko e fanongonongo 'o e fakaafe talamahu'inga kuo 'osi pulusi 'eni 'i he ngaahi pepa ongoongo. Kaikehe, na'e 'ikai ha toe fakamatala 'i he faile ke ne fakamo'oni'i mai ko e hā e founa fanongonongo fakaafe 'o e talamahu'inga' na'e fakahoko' pea mo e loloa 'o e vaha'a taimi ne tuku atu. Ko e ngaahi lekooti mo e fakamatala ko 'eni' 'oku fiema'u ia ke tauhi 'i he faile 'o e fakatau koloa ke ne poupu'i he taimi 'oku fakahoko ai hano toe sivi 'o e ngaahi ma'u mafai ne nau fakangofua. Ko e ngaahi sivi ko 'eni 'oku malava ke ne talamai ai pe:

- Ko e ngaahi tu'unga lēvolo 'o e fe'au'auhi 'o a'usia
- Ko e ngaahi kautaha kotoa 'oku nau taau ke nau tohi talamahu'inga
- Ko e taha talamahu'inga kotoa pē ne tohi talamahu'inga ke malava ke nau 'ilo ki he tu'uaki.
- Ko hono fili 'o e tokotaha talamahu'inga 'o makatu'unga 'i he mahu'inga lelei taha fakapa'anga hili ia hono fakamā'opo'opo 'o e talamahu'inga.

126. Ko hono makatu'unga 'o e me'a na'e ma'u, ko e ngaahi fetohi'aki/fetu'utaki fekau'aki mo e ngaahi fakaikiiki 'a hono tukuatu 'o e fanongonongo fakatau 'i he ngaahi (mitia), 'oku fakahuu ki he tafa'aki tākaki pa'anga ka ko e ngaahi tatau 'oku 'ikai ke tauhi ia 'i he faile fakatau koloa 'a e Va'a Fakatau.

127. Ko hono uesia 'o e me'a ne hoko he 'oku hā mai 'i hono toe vakai'i 'o e founa fakatau 'oku 'ikai ke 'aonga/ngāue lelei, he ko e faile fakatau koloa 'oku 'ikai ke kakato pea 'oku 'ikai ke ne 'omai ha fakamatala fe'unga mo hono tukuatu 'o e fanongonongo fakatau koloa ki he kakai.

128. Ki he taumu'a ke a'u atu ki he tokotaha talamahu'inga kotoa pē 'oku ala taau ke ne tohi talamahu'inga pea a'usia foki 'a tu'unga totonu 'o e fe'au'auhi pea mo e mahu'inga fakapa'anga, 'oku fokotu'u atu ai ki he Va'a Fakatau ke: fakapapau'i 'a e maau mo e kakato 'o e ngaahi fakamatala fekau'aki mo hono tukuatu 'o e fanongonongo ki he fakatau koloa 'oku tauhi 'i he ngaahi faile fakatau koloa takitaha ke tokoni ki hono toe sivi'i 'amui ange.

129. Kapau 'e fakahoko 'a e fokotu'u fakakaukau' ni 'e malava heni ke tokoni ki he tokotaha 'oku ne fakahoko hono toe sivi'i mo vakai'i 'o e ngaahi fakatau pe 'oku kakato 'a e ngaahi fakamtala 'oku 'oange, pea 'e malava ai ke ne fakapapau'i ai pe 'oku fakahoko fakatatau 'a e fakatau koloa 'o fakatatau ki he founga 'oku hā he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga.

Fakatau fakatahataha 'o e ngaahi me'a ngāue'aki angamaheni

130. Ko e fakatau fakatahataha 'o e ngaahi koloa angamaheni 'oku fiema'u ia ke fakamā'opo'opo fakalelei ke malava ke ne 'omai e lelei 'oku ma'u pea mo e hā e founga 'e malava ke fakalelei'i. Ko e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2015 'oku fiema'u mai ai ko e 'Iuniti Fakatau Fakatahataha ke nau hanga 'o fakatahataha'i 'a e ngaahi fakatau 'o e ngaahi koloa angamaheni ki ha lelei 'o e ngaahi kautaha alepau.

131. Ko e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Pa'anga ki he ta'u 2015 'oku' ne 'omai ai 'a e taha 'o e ngaahi tefito'i me'afua 'o e Va'a Fakatau 'a ia ko e 'Lahi 'o e ngaahi koloa angamaheni na'e fakatau fakatahataha'. Ko e tāketi na'e palani ki ai ki he ngaahi tefito'i me'afua, na'e fā (4) ka 'i he 'osi 'a e ta'u, na'e 'ikai ha ngaahi koloa na'e malava ke fakatau fakatahataha. Fakatatau ki he Lipooti Fakata'u, na'e fakahoko 'e he Va'a ha fakatau fakatahataha fakaangaanga 'i he vouti 'o e fēfononga'aki, kaikehe ko e kotoa 'o e ngaahi kautaha na'e 'ikai ko ha kautaha fepuna'aki fakavaha'a pule'anga kuo taau pea 'oku 'ikai ke malava ke nau fakapapau'i mai ha totongi mahu'inga he ko e ni'ihi si'i 'o e ngaahi kautaha 'oku 'i ai honau mafai ki he totongi mahu'inga.

132. Na'e tufaki 'e he Potungāue Pa'anga 'i he 'aho 16 'o 'Aokosi 2017, 'a e ngaahi Tu'utu'uni Fokotu'utu'u ki hono hūmai 'o e ngaahi pepa (A3 mo e A4).

133. Na'e fakahā he Potungāue Mo'ui ki he 'atita 'oku te'eki ai ke nau ngāue'aki 'a e ngaahi fokotu'utu'u ko 'eni he ko e ngaahi fokotu'utu'u ko 'eni ki he ngaahi pepa hinehina A3 mo e A4 pē, ka ko e Potungāue' 'oku nau fiema'u kotoa 'e kinautolu 'a e ngaahi pepa 'i he lanu mo e lahi kehekehe 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e ngaahi va'a takitaha 'o e Potungāue.

134. Fakatatau ki he fakamatala 'a e 'Ofisa Ngāue Fakatau Koloa na'a ne fakapapau'i mai ai na'e te'eki ai ke fakahoko hano 'analaiso ke malava 'o tala ai pe na'e 'i ha pa'anga ne malava 'o fakahaofi pe ko ha lelei 'o e founga ko 'eni kuo fokotu'utu'u ke ngāue'aki.

135. Ko e founga ngāue kuo fokotu'utu'u 'e malava ke ne fakahaofi ha pa'anga. Tukukehe ange kapau 'e fakahoko 'a hono 'analaiso 'o e founga ngāue kuo fokotu'utu'u he 'oku te'eki ke lava ke tala pe 'oku lava nai ha pa'anga 'o fakahaofi mei he founga ko 'eni pe 'ikai. Ko e 'analaiso foki ko 'eni 'e malava ke ne 'omai ai ha founga ke fakalelei'i pea ke ne malava ke ne a'usia 'a e taumu'a ko ia ki hono fakahoko 'o e founga ngāue kuo fokotu'utu'u.

136. 'Oku makatu'unga 'a e 'ikai ke fakahoko 'e he tafa'aki fakatau koloa hano 'analaiso 'o e tafa'aki fakatahataha'anga 'o e ngaahi fakatau koloa angamaheni, he 'oku 'ikai ke fakakau 'e he Va'a Fakatau Koloa 'i he' enau palani ngāue fakata'u ki ha taimi ke fakahoko ai e 'analaiso ko 'eni.

137. Ko hono uesia 'o e me'a kuo ma'u 'oku 'ikai ke malava ke ne tala pe na'e malava ha pa'anga 'o fakahaofi, pea kapau na'e malava ke fika'i e lahi 'o e pa'anga kuo fakahaofi. Ko e taha hono ngaahi uesia ko e 'ikai ke malava ke tala ko e ha 'a e 'elia 'oku fiema'u ke fakalelei'i felāve'i mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko ia.

138. 'I he taumu'a ki hono fakalelei'i 'o e tafa'aki fakatau fakatahataha 'o e ngaahi koloa anga maheni, 'oku fokotu'u atu ai ki he Va'a Fakatau ke nau palani'i lelei ha taimi ki hano vakai'i pe sivi'i e fakahoko fatongia 'a e tafa'aki fakatau fakatahataha 'o e ngaahi koloa angamaheni 'o kau ki ai mo hono 'omai ha ngaahi lelei kuo ma'u mo ha tafa'aki 'oku fiema'u ke fakalelei'i.

139. Kapau 'e fakahoko 'a e ngaahi fokotu'u fakakaukau ko 'eni, 'oku 'i ai 'a e ngaahi lelei 'oku faka'amu 'e ma'u mei ai, 'e malava ke ne talamai ko e hā ha ngaahi lelei kuo ma'u mei he founga ngāue ko 'eni kuo fokotu'utu'u, kae tautautefito pe kuo lava 'o tala ha pa'anga ku lava 'o fakahaofi pea ko e hā ha ngaahi 'elia ku fiema'u ke fakalelei'i.

5. 'Oku 'i ai nai ha ngaahi me'afua lelei 'oku malava ke ne muimui'i, sivi'i pea mo lipooti 'a e fakahoko fatongia 'i he fakatau koloa?

140. 'Oku 'ikai 'i ai ha ngaahi founa ngāue fe'unga ki hono muimui'i, toe vakai'i mo hono lipooti 'o e fakahoko 'o e fatongia fakatau'. Na'e te'eki 'i ai ha founa ngāue 'a e ngaahi Potungāue na'e fai ki ai 'a e sio, ke lekooti 'a e ma'u mai 'o e ngaahi koloa na'e fakatau, koe'uhi ke fakapapau'i 'oku tonu pē 'a e lahi mo e tu'unga 'o e koloa 'oku ma'u mai. 'Oku 'ikai fakahoko 'e he ngaahi Potungāue ha toe vakai'i faka'ofisiale 'o e fakahoko fatongia fakatau koe'uhi ke 'ilo ai ha ngaahi fakalelei 'oku fiema'u ke fakahoko. 'Oku te'eki 'i ai ha fakahinohino ke ne tokoni'i 'a e ngaahi Potungāue 'i hono fa'u 'o e ngaahi lipooti felāve'i mo 'enau fakahoko 'a 'enau fatongia fakatau.

141. Na'e 'ikai faile fakalelei 'e he ngaahi Potungāue 'e ni'ihi 'a 'enau ngaahi lekooti ki he' enau ngaahi fakatau. 'Oku ala ma'u 'a e lekooti felāve'i mo ha fo'i fakatau 'e taha 'i ha ngaahi faile kehekehe 'oku 'ikai ke fakahinga. 'Oku hoko eni ke fakafaingata'ia'i mo toe lahi ange 'a e taimi 'oku fiema'u ke fakahoko ai 'a e ngāue ki hono muimui'i, lipooti mo toe vakai'i 'a hono fakahoko 'o e ngaahi aleapau fakatau. Kuo 'osi fokotu'u 'e he Va'a Fakatau ha lēsisita ki he ngaahi lāunga. Ka neongo ia, na'e 'ikai kakato 'i he lēsisita' ni 'a e ngaahi fakaikiiki na'e fiema'u felāve'i mo ha ngaahi lāunga 'e ni'ihi, 'o kau heni 'a e fika 'oku lava ke 'ilo 'aki 'a e faile fakatau 'oku felāve'i mo e lāunga.

Ko hono muimui'i 'o e founa fakahoko fatongia 'i he fakatau koloa

142. 'Oku fiema'u ke fai hano fakalelei'i e founa ki hono muimui'i pe tokanga'i 'o e ngaahi koloa, ngaahi sēvesi mo e ngaahi ngāue 'a ia kuo fakatau. Fakataua ki he Founa Ngāue Fakavaha'a Pule'anga 'oku fiema'u ia, ko e ngaahi Potungāue ('iuniti) 'a e Pule'anga' 'oku totonu ke nau hanga 'o toe sivi'i mo toe vakai'i 'a e ngaahi aleapau ke lava 'o tala mei ai ko e hā e tu'unga 'oku a'u ki ai ke malava ke a'usia e taumu'a ngāue pea mo tala mei ai pe 'e malava hano toe fakalelei'i pe 'ikai. 'Oku fiema'u 'a e kautaha aleapau ke nau muimui'i/tokanga'i/ 'a e kakato mo maau 'a e aleapau 'o kau ki ai mo hono toe vakai'i ke fakapapau'i ko e mahu'inga totonu ia mo hono lahi 'oku ma'u 'i he taimi totonu 'i ha tu'unga totongi taau mo fe'unga.

143. Ko e ngaahi Potungāue ko ia na'e fai hono toe vakai'i na'e te'eki 'i ai ha'anau founa ngāue kuo fokotu'u ki hono vakai'i pea mo lekooti 'o e ngaahi tali totongi 'o e ngaahi fakatau koloa kuo fakahoko ke fakapapau'i e lahi 'o e koloa pea mo e mahu'inga totonu ia 'o e koloa kuo 'omai pea na'e ma'u 'i he taimi totonu pe 'o hangē ko ia ne lave ki ai 'i he sekisoni/konga ki mu'a, na'e te'eki ai fakahoko hano sivi'i/vakai'i e ngaahi fakahoko fatongia 'a e fakatau koloa 'a e ngaahi Potungāue ke sio pe ko e Potungāue nai ko 'eni 'oku nau malava ke nau hanga 'o 'omai 'enau fakatau koloa 'i he totongi taau mo fe'unga, pea kapau 'oku 'ikai ko e hā nai 'a e 'uhinga 'oku 'ikai ke malava ai. Na'e fakahā 'e he Potungāue 'o e Ngaahi Ngāue'anga Lalahi ki he 'atita' kuo 'osi 'i ai 'enau founa ngāue kuo fokotu'u ke nau ngāue'aki, ka na'e te'eki ai ke nau lava ke nau fakakakato mai ki he 'atita 'a e ngaahi lekooti ki ai.

144. Ko e ngaahi ngāue mo e ngaahi sēvesi kuo 'osi fakahoko, 'oku teuteu'i hono ngaahi lipooti felāve'i mo e hala fononga 'o e ngāue ne fakahoko 'o a'u ki he'ene 'osi, 'o fakatatau pe ki he teemi 'o e aleapau, 'a ia ko e 'ofisa ngāue kuo fakafatongia 'aki 'e he kautaha aleapau ke ne vakai'i e tu'unga 'o e ngaahi sēvesi mo e ngaahi ngāue kuo 'osi ki he'enua ngaahi lipooti ngāue. Ne ma'u 'e he 'atita ko e ngaahi lipooti ngāue, ko e taimi ni'ihi 'oku 'ikai tauhi ia he kautaha aleapau (Potungāue). Ne 'ohake 'eni 'i hono vakai'i e ngāue ko ia ki hono fakalelei'i 'o e mala'e va'inga ko ia 'i he Pa'ake Teufaiva lolotonga e ta'u fakapa'anga 2016/2017 'a ia ko e kautaha (Potungāue) aleapau ko e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. Kaikehe, ko e 'ofisa na'a' ne tokanga'i 'a e fatongia ki he fakatau koloa 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua na'e toki kamata ngāue pe 'i he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'i 'Okatopa, 2018, 'a ia na'e 'ikai ke ne malava ke ne ma'u mai 'a e ngaahi lekooti' ni. Ko e 'Ofisa Fakatau Koloa na'e ngāue lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2016/17 'oku lolotonga ngāue ia 'i motu. Ko e ngaahi tatau lekooti ne mei ala ma'u mai he Va'a Fakatau Koloa 'a e Potungāue Pa'anga, kaikehe ko e ngaahi lekooti ko 'eni 'oku fiema'u ia ke tauhi 'e he Potungāue/Kautaha aleapau he ko kinautolu te nau fakahoko hono muimui'i pea mo hono sivi'i/vakai'i 'a 'enau me'a na'e 'omai. Na'e fakahā foki 'e he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ki he 'Atita' ko e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 'oku nau fakahoko hono sivi 'o e ngāue 'oku fakahoko 'i Teufaiva' pea 'oku totonu ke 'ia kinautolu 'a e ngaahi lipooti ngāue'. Na'e toe fakahā foki 'e he Talēkita 'o e Va'a Langa 'oku nau ma'u 'a e ngaahi lipooti ko 'eni ka na'e te'eki lava ke nau 'omai ki he 'Atita'.

145. Na'e 'i ai e aleapau he vaha'a 'o e Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i 'o e Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea pea mo e kautaha tā mape ko e ITS Pacific Ltd. Na'e 'ikai fakafiemālie ki he Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i 'o e Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea 'a e tu'unga ne a'u ki ai e ngāue 'a e kautaha ITS Pacific Ltd, ko ia ai ne pau ke toe fakalahi/fakaloloa ai e taimi' kae lava ke toe fakalelei'i e fo'i ngāue'. Na'e toe fai leva hono kole ke toe 'omai mo e ngaahi pepa ngāue kehe mei he Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i 'o e Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea ke malava ke fakapapau'i 'a e tupu'anga 'o e palopalema' ni. Kaikehe, fakatatau ki he 'Ofisa Fakatau Koloa, na'a' ne pehē ai ko e tokotaha fale'i fo'ou 'oku lolotonga ngāue na'e 'ikai ke ne fiemālie ki he ngāue na'e fakahoko 'e he kautaha ITS Pacific Ltd 'a ia na'e 'omai 'e he tokotaha fale'i kimu'a ai. Ko hono tokanga'i lelei e fakahoko fatongia 'a e ngaahi kautaha aleapau 'i ha founa 'oku longomo'ui 'e malava ke ne fakasi'isi'i mo teke'i ha fa'ahinga uesia tupu mei ha matavaivai e fakahoko fatongia 'a e kautaha aleapau ki he ngāue kuo'osi 'oange ke nau fakahoko.

146. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi makatu'unga 'o e ngaahi palopalema kuo ma'u, 'o kau ki ai 'a e kau ngāue fakatau koloa 'o e Potungāue 'a e 'ikai ke nau 'ilo'i 'a e fiema'u ko ia ke 'iai ha founa ngāue ke ngāue'aki ki hono lekooti he taimi 'oku ma'u mai ai 'a e fakaikiiki 'o e ngaahi koloa na'e fakatau mai. 'Oku kau foki ki heni mo e 'ikai ke lave'i 'e he kau ngāue 'o e ngaahi potungāue' 'a e fiema'u ko ia ke nau tauhi 'a e ngaahi lekooti 'i honau ngaahi 'ofisi takitaha, kae 'ikai ko 'enau talamai 'e nautolu ko e ngaahi lipooti ngāue' 'oku ma'u ia mei he Va'a Fakatau Koloa. 'Oku nau fakakaukau pe kinautolu 'oku 'ikai ke fu'u mahu'inga ia kia kinautolu ke nau tauhi 'a e ngaahi lipooti ngāue ko 'eni. 'Oku 'ikai ke tokanga'i lelei 'e he Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i 'o e Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea pe toe fai hano vakai'i 'a 'enau ngaahi ngāue fakatau koloa 'a ia 'oku 'ikai ke malava ke ne 'omai ai ha fakamā'opo'opo ha tali 'o felāve'i pea mo 'enau ngaahi fakatau koloa 'o kau ki ai mo e palopalema ku fetaulaki mo e fakatau koloa.

147. Ko hono uesia 'o e palopalema ne fakatokanga'i, ko e kongā 'o e ngaahi koloa kuo 'osi fakatau mai pe kuo 'osi totongi ka 'oku te'eki ke ma'u mai, 'oku 'ikai malava 'e he Potungāue ko ia' 'o fai hano muimui'i. Ko e founga ngāue foki ko 'eni 'e malava ke tokoni ki hono sivi'i pe vakai'i 'a e mahu'inga pea mo e lahi 'o e koloa kuo fakatau mai, pe 'oku nau a'usia 'a e ngaahi fakaikiiki mo e fiema'u ne 'ota atu 'aki e koloa'. 'Oku toe tuai ange ki he tokotaha mei tu'a pe 'i loto 'oku' ne fakahoko hono toe vakai'i he taimi 'oku 'ikai ma'u ai e ngaahi lipooti ngāue. Ka tauhi e ngaahi lekooti mahu'inga ko 'eni' 'oku malava ai ke ne faka'ai'ai 'a e 'ata kitu'a mo e taliui' kia kinautolu 'oku nau fakahoko hono toe sivi'i 'o e ngaahi ngāue mo e sēvesi kuo 'osi fakahoko. Ko e matavaivai hono tokanga'i 'o e ngaahi aleapau 'oku 'uhinga ia ko e ngāue'anga/potungāue koia' 'oku 'ikai ke nau mea'i/'ilo'i ki he ngaahi aleapau 'oku matavaivai 'enau fakahoko fatongia, ko e hā 'a e makatu'unga 'oku nau pehē ai, kae malava ke fai hano fakatokanga'i ke fai hano fakalelei'i.

148. 'Aki 'a e taumu'a ke a'usia 'a e mahu'inga 'o e pa'anga, 'oku fokotu'u atu ai ki he Va'a Fakatau Koloa ke nau fakapapau'i 'oku fakahoko ha ako ki he kau 'ofisa fakatau koloa 'o felāve'i mo hono tokanga'i lelei 'o e ngaahi aleapau fakatau koloa ke fakapapau'i 'a e mahu'inga mo e lahi 'o e koloa 'oku ma'u 'i he taimi totonu pea 'i he totongi ma'ama'a taha. 'Oku totonu ke fakahoko 'e he ngaahi Potungāue, hano toe vakai'i/sivi'i 'a 'enau founga ngāue ki he fakatau koloa pea mo tauhi ha lekooti ko ha fakamo'oni ki he sivi' ne fakahoko. Ko hono toe sivi'i/vakai'i, 'e lava ke ne 'omai ai 'a e ngaahi palopalema 'oku hoko 'i he founga ngāue ki he fakatau koloa 'a e Potungāue pea na'e anga fēfē ha'anau solova.

149. Kapau 'e malava ke fakahoko 'a e ngaahi fokotu'u fakakaukau ko 'eni, ko hono fakalelei'i hono tokanga'i 'o e ngaahi aleapau 'e malava ke tokoni ki hono a'usia e taumu'a ko ia ki he mahu'inga 'o e pa'anga.

Ngaahi Lēkooti Fakatau Koloa

150. Ko e ngaahi lēkooti 'o e ngaahi fakatau na'e 'ikai ke kakato mo tauhi ke maau ki hono fakahokohoko. 'I he Tu'utu'uni 'o e Fakatau Fakapule'anga 2015 'oku totonu ke tauhi ha lekooti fakataautaha 'o e ngaahi kautaha 'oku fakahoko fakatau mei ai 'o fakatautu ki he ngaahi fiema'u 'oku fakatau mei ai pea faka'ilonga'i leva ia 'aki 'ae fika fakatau 'oku taau ki ai.

151. 'I he taha 'o e MDA na'e savea, ko e Potungāue 'a e MIA, na'e 'ikai ke maau mo hokohoko 'a hono tauhi 'o 'enau lekooti fakatau'. Ko e ngaahi faile na'e felāve'i tatau pe mo ha ngaahi fakatau kehe na'e ma'u ia he ngaahi faile kehe pea 'ikai ke leipolo'i mai ia. Pea 'i he'ene pehē, ko e fo'i taimi lahi 'oku' ne to'o ki hono kumi 'o e ngaahi lekooti fakatau ko ia na'e fiema'u pea faingata'a mo hono feinga ke kumi 'o e ngaahi lekooti ke lava fai e ngāue ki ai 'i he taimi 'oku fiema'u ai.

152. 'Oku makatu'unga 'a e ta'emaau mo ta'ekakato 'o e tauhi lekooti 'a e MIA' koe'uhi he 'oku 'ikai ke 'i ai ha founga ngāue ke ngāue'aki 'e ha taha ngāue motu'a ki hono tauhi 'o e ngaahi lekooti fakatau ke maau ke malava 'e ha tokotaha hū fo'ou 'o ngāue'aki 'a e founga ngāue' ni ke hokohoko atu 'aki hono tauhi e ngaahi lekooti fakatau. Na'e hiki leva 'a e taha ngāue motu'a' 'o ngāue ki motu pea hiki hake leva 'a e tokotaha kehe 'o ngāue ki he tafa'aki ko eni 'i he Potungāue MIA'. Pea makatu'unga mei he 'ikai ke malava 'o 'uluaki fakataukei ki he taha ngāue fo'ou 'a e ngaahi ngāue ke fakahoko na'e faingata'a ai ke ma'u e ngaahi lekooti. 'Oku fu'u vaivai 'aupito tafa'aki fakafaile 'o e Potungāue MIA.

153. Ko e ola 'o e tu'unga na'e ma'u, ko e founga ki hono fakalele, savea, lipooti pea mo hono feinga ke fakamā'opo'opo 'a e ngaahi fakatau 'o e ngaahi Potungāue 'oku faingata'a pea 'e iku ai ke ta'emaau mo 'ikai ke mahu'inga mālie 'a e ngaahi fakamatala 'e fakahoko ki hano fai ha tu'utu'uni ke malava ke fakalakalaka 'a e tafa'aki 'o e fakatau 'i he MDA.

154. 'Aki 'a e taumu'a ke maau, pau mo lelei 'a e anga hono fakahoko 'a e ngāue, 'oku fu'u fiema'u ke fakapapau'i ma'u pe he MDA 'oku maau mo kakato 'a e ngaahi faile fakatau mo malu hono tauhi he taimi kotoa.

155. Kapau 'e fakahoko fakatatau ki he ngaahi fiema'u ko eni' 'e vave mo lelei ange 'a e ngaahi ngāue 'oku fakahoko ki hono savea mo hono fakamā'opo'opo 'o e ngaahi ngāue 'oku fakahoko ki he ngaahi fakatau fakapule'anga'.

Ko hono toe vakai'i 'o e ngāue fakatau

156. 'Oku 'ikai ke fakahoko 'e he ngaahi Potungāue ha savea ki he nau founa fakatau. 'Oku fu'u fiema'u ke nau toe sio mo fakamā'opo'opo 'a e ngaahi alepau ke siofi ai e ngaahi ola ngāue mo toe siofi ai ha toe tafa'aki ke malava ai ke fakalalakaka ai ki mu'a.

157. Hala ke 'i ai ha MDA ia te nau fakahoko hano toe siofi mo fakamā'opo'opo 'enau founa ngāue ki ha faha'ita'u fakapa'anga 'e taha. Ko hono toe siofi 'o e ngaahi me'a' ni, te ne malava ai ke ne 'o hake ha ngaahi me'a 'oku fu'u fiema'u ke fakalelei'i pea lava leva ai kenau sio ki ha ngaahi founa ke fakahoko 'aki e ngaahi fakalelei ngāue ko eni' 'i he MDA takitaha. Ko e tokotaha mataotao 'i he tafa'aki 'o e fakatau fakapule'anga' na'a' ne fakahoko ki he 'atita' ko e ngaahi ngāue' ni 'oku te'eki ke fakahoko ia 'i he Potungāue Mo'ui. Pea na'a' ne pehē ai, ko e taimi 'oku 'o hake ai ha ngaahi me'a ke fakalelei'i 'oku faile pe 'o tuku ki tafaaki pea 'i he faka'osinga e ta'u' 'oku te'eki ke fai ha ngāue ia ki hono fakalelei'i e ngaahi me'a na'e 'ohake' ke fai ha ngāue ki ai.

158. Ko e makatu'unga 'o e 'ikai fakahoko 'a hono toe vaka'i 'a e ngāue kihe fakatau fakapule'anga koe'uhi' 'oku 'ikai ha lao lolotonga ia ke malava ke tataki'aki e ngaahi Potungāue' ke nau fakahoko ma'u pē 'a hono toutou vakai'i 'a 'enau fakatau fakapule'anga'. Ko e ngaahi fakamatata 'oku lolotonga ma'u 'i he MDA 'oku 'ikai ke ne lava 'o; feinga ke fakalalakaka 'enau ngaahi founa ngāue' koe'uhi kae lava 'o fakalele lelei mo leva'i lelei e ngaahi me'a 'oku fakamole ki ai e pa'anga, ke 'i ai mo ha ngaahi me'afua tefito ke fakamā'opo'opo lelei 'a e anga hono fakahoko e ngaahi fakatau fakapule'anga' pea mo 'i ai ha'anau 'ilo makehe ki he ngaahi totongi 'o e koloa mo e naunau takitaha kae malava ke nau pule'i lelei e fakahoko ngāue 'a e ngaahi kautaha fengāue'aki'.

159. Ko 'ene 'ikai ke malava fakahoko hano toe vakai'i e ngāue' ni 'e ngalingali leva he'ikai malava ke maa'usia pe fakalaka kimu'a e founa ngāue ki he ngaahi fakatau fakapule'anga' pea 'ikai ke malava fakatokanga'i e ngaahi vaivai ke fai hano fakalelei'i pea mo e kautaha fengāue'aki'.

160. 'Aki 'a e taumu'a ke fakalalakaka 'a e ngaahi ngāue fakatau fakapule'anga, 'oku totonu ke fokotu'u ki he tafa'aki fakatau fakapule'anga' ke kamata ha founa 'oku taau ke muimui ki ai 'ae MDA 'i he fakafekau'aki ki hono toe vakai'i 'o e ngaahi ngāue fakatau fakapule'anga 'o e ngaahi Potungāue 'o e Pule'anga' pea ke ma'u mo tala ai e ngaahi matavaivai pea ke fai hano siofi. Pea ke tala ai pe kuo fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'a e ngaahi fakatau fakapule'anga pe ikai, pea mo e ha leva ha ngaahi me'a ke fakalelei'i 'i he ngaahi ngāue 'a e fakatau fakapule'anga.

161. Ka fakahoko e ngaahi fokotu'u ko ia, 'e malava leva ai 'o tala pe 'oku maa'usia e ngaahi taumu'a fakatau ko ia' pe 'ikai, pea ka 'ikai, ko e hā leva e 'uhinga' pea mo sio ki ha founa e malava ai ke solova e ngaahi me'a ko ia'. Pea 'e malava ki he Potungāue MDA takitaha ke nau fakatokanga'ia 'a e ngaahi matāmama ko eni' pea nau lava leva fakafua ko e hā 'enau me'a 'e fai ke fakahoko'aki e ngaahi me'a' ni ke toe lelei ange.

Lēsisita 'o e Ngaahi Lāunga

162. Na'e 'i ai e ngaahi fakamatala na'e fiema'u 'e he lēsisita lāunga' ke fakafonu ki he foomu' ka na'e 'ikai ke fakahū ia. 'i Sune 2018, na'e fokotu'u ai 'e he tafa'aki ko eni' 'a e fakatau fakapule'anga 'a e Lēsisita lāunga. 'Oku hā atu 'i he tepile 12' 'a e lahi e lāunga kuo a'utaki mai talu mei hono fokotu'u e Lēsisita lāunga ki Sanuali 2019 ko e fo'i lāunga pe 'e 7 kuo lēsisita.

Tēpile 9: Lēsisita 'o e Ngaahi Lāunga 'a e Va'a Fakatau 'a e Potungāue Pa'anga

Māhina	Lahi 'o e lāunga
Sune 2018	4
Siulai 2018	1
'Aokosi 2018	1
Sanuali 2019	1
Total	7

163. Ko e ngaahi me'a 'oku fie ma'u ki hano fakahoko 'o ha lēsisita lāunga:

- 'Aho na'e ma'u ai e lāunga
- Fika 'o e lāunga
- Hingoa 'o e kautaha na'a' ne fakahoko e lāunga
- Ki'i fakamatala kau ki he 'uhinga 'o e lāunga (koloa pē ko ha ngāue na'e fakatau pe fakahoko pea mo hono fika fakatau)
- Founa na'e fakaa'u atu 'aki e lāunga
- Fakamo'oni

164. Ne mau fakatokanga'i ko e fo'i lāunga pē 'e taha na'e lēsisita 'aki 'a e fika. 'Ikai ke 'i ai ha kolomu makehe ke fakahū ai e fika lāunga'. Ko e fika fakatau fakapule'anga' na'e fa'a fakahā pē 'i he kolomu fakamatala 'i he lēsisita. Ko e lāunga pē 'e fā na'e fakakau mai ai 'a e fika fakatau' pea ko e toenga ia ne fakahā mai pē 'a e ki'i fakamatala nounou fekau'aki mo e ngaahi koloa ne fakatau'. 'Oku ne hanga leva ai 'o fakafaingata'ia'i hano fakafehoanaki 'a e lāunga 'oku lēsisita pea mei he faile 'o e ngaahi fakatau fakapule'anga. Ko e ngaahi lēsisita' 'oku 'ikai ke tu'u ia 'i ai 'a e 'uhinga ki he ngaahi lāunga'. Na'e fakahoko mai ki he 'atita' 'e he tokotaha 'ofisa fakatau fakapule'anga, ko e ngaahi faile ko ia 'e ma'u pē ia he ngaahi faile fakatau 'oku felāve'i mo e fo'i lāunga ko ia'. Pea 'oku toe 'asi mai leva ai 'a e mahu'inga ki hono fakakakato fakalelei 'a e lēsisita' 'aki hano toe fakapapau'i ange 'oku fakafonu kotoa ke kakato 'a e lēsisita 'o hangē ko e fika lāunga' pea mo e fika fakatau'.

165. 'Ikai ko ia pē ka ko ha fakamatala fekau'aki mo e founa hano a'utaki mai ha lāunga, pe na'e ma'u he founa 'o ha faitohi pe ko ha 'imeili etc ko e fo'i lāunga pē 'e fā na'e fakahā kakato mai ai 'a e fakamatala' ni.

166. Ko e ngaahi fakamatala kehe hangē ko e me'a ne iku ki ai e fo'i 'isiū ko ia' pea mo e tu'unga 'oku 'i ai, ne 'ikai ke fakakau mai ia he lēsisita lāunga.

167. Ko e lēsisita lāunga' 'oku' ne hanga 'o fakapapau'i ko e ngaahi lāunga kotoa pē 'oku fai ha ngāue ki ai 'aki 'a e founa totonu, taau mo fakafeangai lelei ke ne hakeaki'i e tu'unga fakahoko fatongia 'a e tafa'aki fakatau fakapule'anga, ke lele lelei 'a e fakahoko ngāue ki he lāunga pea mo hokohoko atu ai pe 'a e fakalalakaka. Ko e ngaahi lēsisita lāunga' 'oku kakato 'e tokoni ia ki hano toe siofi 'a e founa na'e fakahoko 'aki e ngāue ki he launga ko ia'.

168. Ko e 'uhinga ki he ta'ekakato 'o e ngaahi fakamatala he lēsisita, na'e 'ikai ke fai hano toe vakai'i 'o e lēsisita' ke fakapapau'i ko e lēsisita ko ia' 'oku kakato fakataha mo ha ngaahi fakamatala 'oku fiema'u ke fakahū 'aki ki he lēsisita.

169. Ko e ola 'o e me'a na'e ma'u 'o kau ki ai 'a e faingata'a 'a hono fakalele mo hono toe siofi 'a e lāunga kuo a'utaki mai pea mo e anga hono solova'. 'I he taimi tatau 'oku faingata'a ke fai hano siofi fakalukufua 'o e ngaahi palopalema 'oku 'ohake 'i he ngaahi lāunga kae lava 'o fai ha ngāue ki ai ke fakalalakaka hono fakalele 'o tatau pe 'i he MDA pea mo e tafa'aki 'o e fakatau fakapule'anga.

170. 'Aki 'a e taumu'a ke fakalalakaka 'a e founga ngāue ki he ngaahi lāunga', 'oku totonu ai ke fokotu'u ki he tafa'aki 'o e fakatau fakapule'anga' ke fakapapau'i ko e lēsisita lāunga' 'oku toe siofi ke fakapapau'i 'a e ngaahi fakamatala kotoa pē 'oku fiema'u mei he Lēsisita Lāunga, 'oku fakakakato pea mo e tokotaha na'a' ne 'a'ahi ke fakamo'oni 'i he lēsisita ke fakamo'oni'i na'a' ne toe siofi 'a e lēsisita.

171. Kapau 'e fakahoko 'a e fokotu'u ko ia, ko e lēsisita lāunga te ne fakakau ki ai 'a e fakamatala mahu'inga te ne hanga 'o fakafaingofua'i 'a e ngāue ki ha lāunga 'o kau ki ai mo ha founga ke solova 'aki 'a e lāunga ko ia'.

Lipooti 'o e ngāue fakatau

172. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakahinohino ki ha founga lipooti 'o e ngaahi fakatau fakapule'anga 'oku fakahoko'. 'I he ngaahi tu'utu'uni ki he fakatau fakapule'anga 2015, 'oku' ne fiema'u ai ki he ngaahi kautaha konituleki ke 'oange 'a e lipooti kongokonga lalahi 'o fekau'aki mo e ngaahi fakahoko fakatau ki he tafa'aki fakatau fakapule'anga' 'o fakatatau ki he fo'i tatau 'oku tuku atu mei he tafa'aki fakatau fakapule'anga'. Ko e kōmiti fakatau fakapule'anga' 'oku fiema'u ke nau fale'i mo tali ha ngaahi foomu 'oku fa'u 'e he tafa'aki fakatau fakapule'anga' 'aki 'enau 'omi 'a e founga hono fokotu'utu'u mo e ngaahi 'aho ke fakahū mai ai 'a e ngaahi lipooti fakatau fakapule'anga mei he ngaahi tafa'aki fakatau fakapule'anga takitaha.

173. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha tohi fakahinohino pe founga hano fokotu'utu'u kuo fokotu'u 'e he tafa'aki fakatau fakapule'anga' ke ne tataki 'a e ngaahi Potungāue ki hono lipooti 'o e fakatau fakapule'anga.

174. 'I he taimi hono fa'u 'o e lipooti' 'oku te'eki ke 'omi 'e he MDA 'a 'enau ngaahi lipooti fakata'u ki he 'atita'. Ko e ngaahi MDA 'e ni'ihi na'e te'eki ke nau ngāue ki he 'enau ngaahi lipooti fakata'u ki he ngaahi ta'u ko eni ne lele ai 'a e savea'. Kaikehe 'oku 'ikai ke 'i ai ha tohi fakahinohino ke ne tataki 'a e MDA ki hono lipooti 'enau ngaahi fakatau fakapule'anga'.

175. 'E tokoni 'a e tohi fakahinohino ki hano fakapapau'i 'oku lipooti 'a 'enau ngaahi fakatau fakapule'anga mo e founga ke fakahoko pe fa'u 'aki e lipooti.

176. 'E faingata'a ke fai hano siofi 'a e ngaahi fakatau fakapule'anga 'a e Potungāue takitaha 'i he taimi 'oku 'ikai ke nau lipooti ai 'enau ngāue'. Ko ia ai he 'ikai ke malava ke tala pe ko e ngaahi fakatau fakapule'anga ko ia' na'e 'i ai hano 'aonga mo leva'i lelei pe na'e maa'usia 'a e taumu'a ne fakahoko ai ngaahi fakatau fakapule'anga ko ia'.

177. Ko e 'uhinga na'e ma'u ki he tu'unga ko ia' ko e 'ikai ke fa'u ha ngaahi fakahinohino 'e he tafa'aki 'a e fakatau fakapule'anga ke ne tataki 'a e MDA 'i hono lipooti 'enau ngaahi fakatau fakapule'anga 'oku fakahoko'.

178. Ko e ola 'oku ma'u mei he tu'unga ko ia, 'oku 'ikai leva ke fu'u mahu'inga'ia 'a e MDA ki hono lipooti 'enau ngaahi fakatau'. 'I he 'ikai ke 'i ai ha lipooti, ko hono savea mo e fakalalakaka'i 'a e ngāue ki he fakatau fakapule'anga 'a e MDA' he'ikai ke hoko ia. Ko e ola 'o e 'ikai ke 'i ai ha fakahinohino 'oku 'ikai ke 'i ai ha founa pau ki he MDA pe ko e hā 'enau me'a 'e lipooti fekau'aki mo e ngaahi fakatau fakapule'anga'. Ko e hā 'a e ngaahi me'a 'i he 'enau ngāue ki he ngaahi fakatau fakapule'anga te nau fakahoko 'aki 'enau ngāue mo nau lipooti ai.

179. 'Aki 'a e taumu'a ke fakalalakaka 'a e lipooti 'i he ngaahi fakatau fakapule'anga, 'oku totonu ke fokotu'u ki he tafa'aki fakatau fakapule'anga ke fa'u 'a e foomu 'o tu'u mai ai 'a e fokotu'utu'u, uho pea mo e 'aho ki hano fakahū atu ai 'a e lipooti ki he fakatau fakapule'anga ke fakahū atu ia 'e he tafa'aki fakatau fakapule'anga 'o e Potungāue takitaha.

180. Kapau 'e fakahoko 'a e me'a 'oku fokotu'u atu', 'e 'i ai 'a e ngaahi lelei tetau ma'u 'o hangē ko eni; 'e tataki 'a e MDA ki he me'a 'e lipooti 'o fakatatau ki he'enau ngaahi fakatau fakapule'anga; 'e lava leva ke hanga 'e he MDA 'o fakahoko 'enau ngaahi fakatau fakapule'anga, faka'ai'ai ke fakalalakaka 'a e fakahoko ngāue koe'uhi te nau lipooti ki he kakai; tokoni ki hono savea'i 'a e tu'unga faka'ekonōmika, vave mo e 'aonga 'o e ngaahi fakatau fakapule'anga 'a e MDA; tokoni ki hono toe siofi mo tala ko e hā ha ngaahi me'a ke nau fai ke fakalalakaka ai kimu'a ke fakahoko 'e he tafa'aki fakatau fakapule'anga 'o e MDA mo e tafa'aki fakatau fakapule'anga fakalukufua.

6. Ngaahi tali ki he ngaahi ola 'o e 'atita, aofangatuku mo e fokotu'u fakakaukau na'e 'omai mei he ngaahi Potungāue na'e fakahoko ki ai 'a e 'atita.

'Oku lisi atu heni 'a e ngaahi tali ki he ngaahi ola 'o e 'atita, aofangatuku mo e fokotu'u fakakaukau na'e 'omai mei he ngaahi Potungāue na'e fakahoko ki ai 'a e 'atita:

- 'Ofisa Pule Ngāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi (fakataha 'i he 'aho 18 Nōvema, 2019)
- 'Ofisa Pule Ngāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua (fakataha 'i he 'aho 20 Nōvema, 2019)
- 'Ofisa Pule Ngāue ki he Mo'ui (fakataha 'i he 'aho 21 Nōvema, 2019)
- 'Ofisa Pule Ngāue ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai mo e Feliuliuaki e 'Ea (fakataha 'i he 'aho 19 Nōvema, 2019)
- 'Ofisi Palasi (fakataha 'i he 'aho 20 Nōvema, 2019)
- Pule 'o e Va'a Fakatau 'o e Potungāue Pa'anga (30 Sanuali, 2020)

'Oku fakamā'opo'opo atu 'i lalo' ni 'a e ngaahi tali na'e ma'u mai mei he ngaahi Potungāue na'e fakahoko ki ai 'a e 'atita'. Na'e ma'u mai foki 'e he 'atita' ha ngaahi tali kehe, pea na'e fakahoko ha ngaahi liliu ki he lipooti' ni makatu'unga hono 'analaiso 'a e ngaahi tali ko ia'.

Ngaahi tali mei he 'Ofisa Pule Ngāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi

Ko hono toe liliu 'o e ngaahi palani fakatau mo ha me'a angamaheni pe ia ki he Potungāue' pea 'oku hoko pe ia he taimi' ni. Ko e 'i ai pē ha pule'anga fo'ou 'oku kehe leva mo e ngaahi me'a 'oku nau fakamahu'inga'i'. 'I he taimi 'oku liliu ai 'a e ngaahi me'a 'oku fakamahu'inga'i 'e he pule'anga, 'oku feinga leva 'a e Potungāue' ke liliu 'a 'ene Palani Fakatau Fakata'u pea mo kumi ha sēniti ki he ngaahi me'a na'e 'ikai fai ha palani ki ai. Ka neongo ia, na'e tu'olahi 'a e liliu na'e fakahoko.

'Oku fiema'u ke fai ha fakama'ala'ala ki he taimi 'oku 'i ai ai ha'ate kaunga ki ha fakatau. 'Oku fu'u si'isi'i 'aupito 'a Tonga' ni. 'Oku meimei fe'ilonaki 'a e tokotaha kotoa. Na'a iku 'o 'ikai lava ha ngāue ia. Kapau 'e toe 'i ai ha founa ange ke tokanga'i ai mo malu'i 'a e ngaahi matavaivai felāve'i mo e 'i ai ha'ate kaunga ki ha fakatau.

'Oku ou 'ilo 'oku fakahoko pē 'a e ngaahi tu'uaki ka 'oku mahalo ko e 'ikai pē ke faile. 'Oku ou loto ke teke 'a hono vakai'i 'o e ngaahi koloa na'e fakatau 'i he taimi 'oku ma'u mai ai'. Ke vakai 'oku kakato 'a e me'a 'oku ma'u mai. Mahalo kapau 'e tuku 'a e ngāue ko eni ki hono toe vakai'i 'o e ngaahi koloa 'oku ma'u mai 'e he va'a na'a' ne 'ota 'a e koloa ko ia, 'e 'ikai fakahoko ia. 'Oku ou fiema'u ke 'i ai ha lipooti ki he ngāue fakatatau, neongo 'a e 'ikai ha fakahinohino.

Tali mei he 'Ofisa Pule Ngāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Na'a mau 'osi fakahoko 'a e fokotu'u ki hono fakakakato 'o ha palani ngāue ki he ta'u kotoa pea 'e hokohoko atu ai pe ke fakalalakalaka ange. Ko e me'a na'a mou ma'u na'e tupu ia mei he 'ikai pau 'a e Potungāue ('ikai ha 'Ofisa Pule Ngāue tu'uma'u, liliu 'a e Minisitā). Na'e 'ikai ha taha ke taki. Na'e 'i ai 'a e palani ngāue ka na'e 'ikai ke nau lotolahi fe'unga ke fakahū atu.

'Oku 'ikai to'o mamafa 'e he kau taki 'o e ngaahi tafa'aki 'a e palani fakata'u 'o e ngaahi fakatau'. 'Oku 'o hake pe 'a e me'a' ni 'i he fakataha 'a e taki 'o e ngaahi tafa'aki, 'a ia 'oku fakahoko tu'o ua he māhina.

Na'e hiki atu 'a e 'ofisa fakatau ki Vava'u mo hono lakanga. 'E fokotu'u ha 'ofisa fakatau 'i Tongatapu' ni. 'Oku monū'ia 'a e Potungāue 'oku 'i ai ha 'ofisa fo'ou 'oku 'i ai 'ene taukei 'i he ngāue fakatau pea ko ia 'oku' ne lototonga fakahoko 'emau ngaahi fakatau. Mahalo 'e tokoni lahi 'a ho'omou lipooti, ke mau kamata'aki, ke fakapapau'i 'oku sio 'a e kau taki 'o e ngaahi tafa'aki ki he mahu'inga ke 'i ai ha 'ofisa fakatau. Ko e founa pē ke mau muimui ai ki he ngaahi tu'utu'uni ko e 'i ai ha taha ke ne teke 'a e ngāue ke fakahoko. Ko ho'omou lipooti 'e hoko ia ko ha kamata'anga lelei ki hono teke 'o e mahu'inga 'o e ngaahi fakatau. 'Oku 'i ai pe 'emau fanga ki'i ako fakaloto fale 'i he ngaahi ngāue kehekehe, 'oku fakahoko 'e he Potungāue ka 'oku ou tui 'oku 'i ai 'a e tokoni lahi 'a 'emau 'ofisa fo'ou ke fakahoko ha ngaahi ako fakalotofale pe. 'Oku meime'i 'oku 'i ai 'a e 'ofisa 'akauni 'i he va'a kotoa. 'Oku ou faka'ai' ai kinautolu ke nau fakahoko 'a e ngāue. Te u fakatahataha'i mai kinautolu ke nau 'ilo ki he ngaahi founa fakatau koe'uhi ke nau tokoni ki he 'ofisa fakatau ke toe faingofua ange 'a e ngāue.

Na'a mau 'osi fokotu'u ha 'ofisa 'i Teufaiva 'a ia ko hono fatongia ko hono muimui'i mo teke 'a kinautolu 'oku nau aleapau ke fai 'a e ngāue, ke nau fai 'a e ngāue. Lahi 'a e ngaahi kakai pe Potungāue pe kautaha 'oku nau kau ki ha fo'i fakatau, pea ko e fefokifoki'aki 'oku tupu ai 'a e ngaahi toloi, ka 'oku kau ai foki mahalo mo e 'ikai pe ha taha 'oku' ne ma'u 'a e taukei fe'unga ke teuteu'i 'a e fakatau.

Ko e lipooti 'oku mau ma'u ko ha lipooti fakalotofale mei he 'ofisa 'oku 'i ai ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngāue. Ko e toenga 'o e ngaahi vakai ki he tu'unga 'o e ngāue mo e ngaahi me'a fakatekinikale 'oku kotoa 'i he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi'. 'Oku mahu'inga ke fakatokanga'i ke tauhi pe mo ha tatau heni.

Ko e lipooti fakata'u 'oku 'ikai ke hā atu ai 'a e ngāue fakatau. 'Oku ma'u kotoa pe ia 'i he lipooti mei he Va'a Pule'i Fakangāue. 'E lava ke kamata heni ha talanoa'i e mahu'inga 'o e ngāue fakatau pea muimui ai pē ki ai 'a e kau ngāue. 'I he taimi tatau 'e lava ke toe fakalalakalaka ange 'a 'eku kau ngāue' pea lava ke nau tokoni ki he ola lelei 'o e founa fakatau. 'Oku ngāue 'a 'emau kau ngāue mei ha ngaahi feitu'u kehekehe. 'E fakatahataha'i mai kinautolu ke 'ilo 'emau ngāue 'oku fai' pea lava ke nau ngāue fakataha. 'Oku 'ikai ke u 'ilo fakapapau 'a e mahu'inga fakakātoa 'o 'emau palani fakatau ka ko e mahu'inga lahi pea 'e lava ke mau ngāue'aki eni ki he kole 'emau patiseti.

Tali 'a e 'Ofisa Pule Ngāue ki he Potungāue Mo'ui

'I he kimui' ni mai, na'a mau fakataha'i ai 'a 'emau palani fakata'u mo 'emau patiseti koe'uhi na'a mau ongo'i 'oku tonu ange ia. Ko e tafa'aki ki hono fakakakato 'o 'emau palani fakatau, ko ha 'elia pe eni 'oku mau kei feinga ke fakalalakalaka ange. Na'e 'i ai 'emau 'ofisa na'e hiki atu ki he Potungāue Pa'anga' ka na'a mau 'omai ia koe'uhi ko e ngaahi matavaivai ko 'eni. 'Oku mau feinga pē ke toe fakahū mai ha kau ngāue. 'Oku 'i ai pe 'emau ngaahi tokoni fakatekinikale. Pea neongo 'a e pole ko 'eni ka 'oku mau pehē ke mau fakamu'omu'a 'eni 'o ngāue ki ai.

'Oku hā mai 'a e ngaahi faingata'a 'o e fakahoko 'o e ngāue' 'i he lahi 'o e 'ikai muimui ki he ngaahi tu'utu'uni. 'Oku mau mahino'i pe 'a e 'ikai muimui ki he ngaahi tu'utu'uni ka 'oku mau sio 'oku 'ikai ko ha palopalema lahi 'eni. 'Oku mau feinga ke fakapapau'i 'oku kei lava pe 'o tokanga'i 'a e ngaahi palopalema ko 'eni. Mahalo 'e lava ke mau toe sio ki he 'ikai muimui ki he ngaahi tu'utu'uni koe'uhi 'oku mahino mai 'oku 'ikai palani 'a e ngaahi fakatau, hangē ko ia 'oku hā 'i ho'omou lipooti. Ko e 'uhinga 'a e 'osi 'a e ngaahi me'a mo e fakavave'i hono fakahoko 'o e fakatau koe'uhi ko e 'ikai lava 'e he palani' 'o talamai 'a e ngaahi me'a hangē ko hono tokanga'i 'o e ngaahi aleapau, ko e ngaahi taukei ko ia 'oku 'ikai ma'u ia heni. 'Oku mau mahino'i pe 'a e 'ikai muimui ki he ngaahi tu'utu'uni mo e feinga ke malu'i 'a e ngaahi koloa 'a e Pule'anga. Taimi 'e ni'ihī 'oku fiema'u ha kakai lelei ke nau lava 'o fakafuofua 'a e ngaahi me'a 'i he kaha'u mo palani. 'Oku ou tui pe ko e ivi 'oku ma'u 'i heni, koe'uhi 'oku ngāue mālohi pe 'emau kau 'ofisa mau'olunga. Ko e lahi 'o e ngaahi palopalema ko 'eni koe'uhi ko e kau ma'u'anga koloa. 'Oku 'i ai ha ngaahi ma'u'anga koloa 'oku 'ikai ke nau muimui ki he ngaahi aleapau ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha'amaui ivi ke ma'u ha me'a 'oku lelei ange. Koe'uhi ko e si'isi'i homau ivi, 'oku lava ai ke fai pē 'e he kau ma'u'anga koloa honau loto. 'Oku mau ngāue fakataha mo Nu'usila, faka'amu pe 'e lava ke nau fakahoko 'e nautolu 'a e fakatau 'o e ngaahi faito'o koe'uhi kae 'atā mai 'a e kau ngāue' ke fakahoko 'enau me'a 'e lava 'o fakahoko he koe'uhi 'oku ou sio ko e pēseti 'e 45% ko ia ia 'oku 'ikai ke nau lava 'o fakahoko. 'Oku nau lava 'a e pēseti 'e 55% ka ki he pēseti 'e 45%, 'oku fu'u lahi ia. 'Oku 'ikai ke u sai'ia he sio ki he lahi 'a e fika ka 'oku ou fakamālo'ia pē 'i he'enau feinga neongo 'a e ngaahi faingata'a. 'Oku lelei 'a e founa fakatau, mahalo ko e ngaahi Potungāue pē, 'o kau ai mo kimautolu, 'oku 'ikai tonu 'emau fakafuofua atu ki he ngaahi ngāue 'oku fiema'u ki hono tokanga'i hono fakahoko 'o e fakatau. Ko ha me'a 'oku 'ikai faingofua. 'Oku fakatokanga'i fakamāmani lahi ia, 'oku 'ikai lava ke fakalele 'a e Potungāue Mo'ui kapau 'e 'i ai ha fanga ki'i tafa'aki 'oku vaivai, hangē ko e fakatau, fakapa'anga, kau ai mo hono tokanga'i 'o e kau ngāue. Ko e tafa'aki fakangāue 'a e kaungāue 'oku fu'u fiema'u ia ke 'i ai ha kakai ai 'oku nau taukei 'aupito ka 'oku 'ikai ma'u ia, hangē pē ko e fakatau' 'oku 'ikai faingofua hono ma'u ha taha.

Tali 'a e 'Ofisa Pule Ngāue 'a e Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai mo e Feliuliuaqi e 'Ea

Na'e 'ikai tali 'e he Potungāue Pa'anga 'a 'emau fiema'u ke 'i ai ha'amaui kau ngāue fe'unga ma'ae mau 'Uniti Fakatau. Ko ia ai, na'u ngāue'aki pe ha taha pe mei he Va'a Pule'i Fakangāue. 'Oku ma'u 'e he kau ngāue 'a e ngaahi poloseki ha ngaahi poto'i taukei fe'unga, 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e ngaahi kautaha/fonua tokoni. Na'a' ku toki fakangāue'i ha tokotaha tauhi tohi mau'olunga pea 'e vave' ni pe 'emau ako'i ia ki he ngaahi ngāue fakatau. 'Oku mau feinga ke fakalalakaka ange 'emau ngaahi founa ngāue fakatau.

Ko e ngaahi kau taki 'o 'emau ngaahi tafa'aki ko e kau ngāue fakatekinikale. 'Oku māmalie pe 'a 'enau 'ilo ki he founa fakatau ka neongo ia 'oku te'eki pe ke nau lava 'o 'omai ha palani fakatau ki ha ta'u kakato. Ko e poloseki kotoa pē 'oku 'i ai pē 'ene palani fakatau ki he ta'u fakapa'anga. Lahi taha 'o e kau taki 'o e ngaahi tafa'aki 'oku nau 'omai 'a e ngaahi ngāue ko ia ki he palani fakatau 'a e Potungāue, 'a ia 'oku fakamā'opo'opo 'e he Va'a Pule'i Fakangāue. Ko e founa ngāue ko 'eni 'oku te'eki ha mahino atu ia 'i he'emau palani fakatau ka 'oku mau feinga pe ki ai. Ko e palani fakatau 'oku fakamā'opo'opo 'e he Va'a Pule'i Fakangāue 'oku meimei fakatefito pe ia 'i he patiseti fakalotofonua. Ko e ngaahi tafa'aki 'oku nau ngāue pe ki he ngaahi poloseki. Fakafuofua ko 'emau patiseti ki he ta'u fakapa'anga lolotonga, ko e pēseti 'e 5% ko e patiseti fakalotofonua pē pea peseti leva 'e 95% ko e ngaahi poloseki langa fakalalakaka.

'Oku 'i ai e ngaahi poloseki 'e ni'ihii 'oku a'usia 'enau ngaahi taumu'a pea ma'u mo e ngaahi ola 'o e fokotu'utu'u ngāue', 'oku 'i ai mo ha ngaahi poloseki na'e 'i ai ha ngaahi palopalema ai. Ngaahi palopalema 'e ni'ihii na'e tupu ia mei he 'ikai ma'u ha kau ngāue ke fakahoko 'a hono sivi'i 'o e ngāue.

'Oku pelepelengesi 'a e lau ki he 'i ai ko ia ha kaunga ki ha ngāue pe fakatau. 'Oku totonu pe ke 'i ai ha founa tu'upau ke ngāue'aki kotoa 'i he Pule'anga. 'Oku si'isi'i 'a Tonga' ni pea ko e kau ngāue aleapau 'e lava ko ha kainga pe maheni pe kinautolu. 'Oku fakahoko 'a e ngāue ia. 'Oku totonu ke 'i ai ha ngaahi makatu'unga 'e lava 'o 'ilo ai 'a e 'i ai ha kaunga ki ha fakatau, ngāue ua pea mo e ngaahi matavaivai fakatukuhau. Lahi taha, 'oku fakahoko lelei pē 'a e ngaahi ngāue, ka ko e fanga ki'i ngāue si'i pē na'e 'ikai pehē.

'Oku mau fakahoko 'a e tu'uaki koe'uhi pē ke fakavave'i 'aki 'a e ngāue kae 'ikai ko e feinga ke 'ikai ola lelei 'a hono fakahoko 'o e fakatau. Ko e taimi ko ia 'oku fakahū ai ki he Potungāue Pa'anga, 'oku kau ia 'i he tatali fuoloa pea lava pē ke tōmui.

'Oku fiema'u ha tokotaha ke ne fa'u 'a e lipooti 'o e ngāue fakatau. Ko e kau 'ofisa' 'oku 'osi 'i ai pē 'enau ngaahi fatongia, fakatatau ki he 'enau ngaahi fakamatala ngāue. 'Oku lava pē ke fakahoko ka 'oku fiema'u ha kau ngāue ki ai. 'E fiema'u 'e he kau 'ofisa ha toe vahe lahiange 'i he taimi 'oku tānaki atu ai ha ngaahi fatongia. Ko e langahake 'o e ngāue fakatau 'a e ngaahi potungāue' 'e fiema'u ha toe pa'anga ia ki ai. Na'e tupu pē 'a e 'ikai muimui ia ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue mei he ta'etokanga. Na'e 'ikai 'i ai ha pa'anga na'e mole.

Tali mei he 'Ofisi Palasi

Neongo 'oku hangē 'eni ha 'atita fo'ou, ka 'e lava ke hoko ko ha me'angāue ki hono muimui'i 'o e ngaahi fiema'u fakafakatau. 'Oku tau feinga kotoa ke toe leleiange 'a 'etau fakahoko fatongia ma'ae fonua 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe 'oku tau 'i ai. Ko e ngaahi fehālaaki na'e 'ohake, 'e 'i ai pē 'emau me'a fakaloto'i Potungāue ki hono tokanga'i, muimui'i mo hono lipooti foki.

Tali mei he Va'a Fakatau 'a e Potungāue Pa'anga

(Te'eki ke ma'u mai ha tali kiai)

7. Aofangatuku mo e Faka'osi

'Oku kei fiema'u pē 'a e fakalalakaka 'i hono palani'i 'o e ngaahi fakatau fakapule'anga. Neonga ko e ngaahi MDA na'e siofi' na'a nau teuteu'i 'enau ngaahi palani fakatau fakapule'anga, kātoa kinautolu na'e 'ikai ke nau teuteu'i ha'anau palani fakalukufua pea mo ha'anau palani fakata'u 'a ia ke fakataumu'a ki ai 'a e palani fakatau fakapule'anga. Ko e ngaahi palani fakatau fakapule'anga na'e 'ikai ke teuteu'i lelei. Na'e lahi e ngaahi fakamatala mahu'inga na'e 'ikai ke faka'asi mai ia 'i he ngaahi palani na'e tali pe na'e 'ikai ke lelei hono palani'i 'o hangē ko e lahi 'o e ngaahi me'a ne totonu ke fakatau pea mo e taimi na'e fakaangaanga ke fakahoko ai. Na'e hanga leva 'e he ngaahi Potungāue' ni 'o fakahā mai ai 'a e tokosi'i 'a e ni'ihi 'oku nau ngāue ki he tafa'aki ko eni. 'Oku te'eki ai ke fokotu'u 'e he tafa'aki fakatau fakapule'anga ha tefito'i taukei pe tu'unga fakaako 'oku fiema'u ke tokoni ki hano fokotu'u 'o ha 'iuniti ki he fakatau fakapule'anga 'i he ngaahi Potungāue takitaha. Pea 'oku 'ikai ke 'iai mo ha ngaahi me'a ke tokoni ki he ngaahi Potungāue ki hano fokotu'u ha ngaahi tāketi fakahoko ngāue ki he' enau ngaahi ngāue fakatau fakapule'anga.

'Oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi faile ia ke talamai ha ngaahi fehangaangai kuo hoko pe ko hano tu'uaki e ngaahi konituleki fakatau fakapule'anga ke malava ai 'o tala pe na'e lava maa'usia e taumu'a e fakamahu'inga e pa'anga ko ia. Na'e ikai ke lava 'o fakalele lelei 'a e ngaahi konituleki kae toe lahi ange 'a e pa'anga mo e taimi ia ne fiema'u ke ma'u mai ai 'a e ngaahi 'aitemi. Na'e hanga ai heni 'e he ngaahi Potungāue 'o tali 'a e ngaahi aleapau ta'e tali 'e he tafa'aki fakatau fakapule'ange he Falepa'anga' pea mo e Kōmiti ki he ngaahi fakatau fakapule'anga 'a e Pule'anga. Na'e 'ikai ke 'iai hano aofangatuku 'o e ngaahi fakahoko fakatau fakapule'anga 'i hono ngāue'aki 'o e ngaahi koloa' ni ke lava ai 'o tala pe na'e lelei pe ko ha ngaahi fakalalakaka ke fakahoko.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'oku te'eki ke 'i ai kae lava he ngaahi Potungāue 'o fakalele mo fakapapau'i kuo nau ma'u 'a e ngaahi me'a na'e fakatau felāve'i mo e lahi, tu'unga tolonga pea mo e taimi. 'Oku 'ikai ke hanga 'e he ngaahi Potungāue 'o siofi lelei 'enau ngaahi fakahoko fakatau fakapule'anga ke tala pea mo fakatokanga'ia ha ngaahi matavaivai. 'Oku kei si'isi'i ha ngaahi lipooti mai mei he ngaahi Potungāue felāve'i pea mo 'enau ngaahi fakahoko fakatau fakapule'anga. 'Oku fiema'u ke hanga 'e he tafa'aki fakatau fakapule'anga mei he Falepa'anga' 'o fokotu'u ha'anau Lēsisita Lāunga. Kaikehe, ko e ngaahi me'a mahu'inga na'e fiema'u' na'e 'ikai ke fakafonu ia ki he ngaahi Lēsisita Lāunga ke fakafaingofua'i hono siofi 'e he tafa'aki fakatau fakapule'anga ke lava 'o fai ha ngāue mo sio ki he ngaahi lāunga. Ko e ngaahi lekooti fakatau fakapule'anga' na'e 'ikai ke tauhi lelei mo maau ia 'e he ngaahi Potungāue.

8. Ngaahi Fokotu'u Fakakaukau

Makatu'unga 'i he ngaahi ola 'o e 'atita, 'oku 'oatu ai ha ngaahi fokotu'u fakakaukau, ko e feinga ke ne lava 'o tala 'a e tupu'anga 'o e ngaahi matavaivai. Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'eni:

I. Ki he Ngaahi 'Iuniti Fakatau, pe 'ofisa fakatau kapau 'oku 'ikai ha 'Iuniti Fakatau, 'o e Ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga, ke:

- a. Tokoni'i mo fakapapau'i 'oku 'ilo 'e he ngaahi va'a 'o e Potungāue 'a 'enau ngaahi fakatau 'oku fiema'u mo fakatatau 'a e ngaahi fiema'u ko 'eni ki he palani ngāue 'a e Potungāue, fakahoko mo ha ngaahi fepōtalanoa'aki mo kinautolu 'oku 'i ai ha'anau kaunga mai ki he fakatau, pea mo fakahokohoko fakatatau ki he ngaahi fakatau 'oku fiema'u ange, koe'uhi ke ma'u ha palani fakatau 'oku tonu mo kakato. 'Oku totonu ke fakakau atu 'a e taimi 'oku fiema'u ki hono fakahoko 'o e founga fakatau 'i hono palani 'o e fakatau koe'uhi' ke 'i ai ha taimi fe'unga 'oku ma'u ke fou ai 'a e fakatau 'i he founga fakatau kuo tali tautautefito ki hono toe vakai'i mo tali 'o e fakatau. Fakakakato mo fakahū atu 'a e palani fakatau ke tali 'i he taimi totonu ke ne tataki 'a e ngāue 'a e kau 'ofisa fakatau, 'o tatau pe 'i he ngaahi Potungāue mo kinautolu 'i he Va'a Fakatau.
- e. Fokotu'u ha ngaahi me'afua mo ha ngaahi taumu'a pe tāketi ma'ae ngāue fakatau 'a e Potungāue.
- f. Fa'u ha fakamatala ngāue ki he ngāue fakatau 'a e Potungāue, 'o kau ai ha fakamatala felāve'i mo e ngaahi me'afua mo e ngaahi tāketi na'e 'osi fokotu'u. 'E 'aonga 'a e fakamatala ngāue ko 'eni ki he 'Ofisa Pule Ngāue 'a e Potungāue ke fakalelei'aki 'a e ngāue fakatau 'a e Potungāue.
- h. Fakahoko 'a hono toe vakai'i 'o e ngaahi ngāue fakatau 'a e Potungāue. 'E lava ke 'ilo 'i hono toe vakai'i ha ngaahi matavaivai 'i he ngāue fakatau 'a e Potungāue mo ha ngaahi founga ke solova 'aki. 'E lava foki 'e hono toe vakai'i 'o tala pe na'e ma'u 'a e ngaahi taumu'a 'o e ngaahi fakatau pea pehē ki he ngaahi tāketi 'a e tafa'aki fakatau 'a e Potungāue.
- i. Langahake 'a e ngaahi fakamatala 'oku tānaki mo ngāue'aki 'e he Potungāue ki he'ene ngaahi fai tu'utu'uni koe'uhi ke ne malava 'o ma'u ha ngaahi fakamatala te ne tokoni'i 'a e Potungāue ke ne: siofi lelei 'a e founga hono ngāue'aki e pa'anga, fa'u ha ngaahi me'afua ki he ngāue fakatau ke sivi'i'aki mo tokanga'i 'aki 'a e fakahoko ngāue 'a e ngāue fakatau, ma'u ha 'ilo 'oku toe lelei ange ki he lahi 'o e pa'anga na'e totonu ki he ngaahi koloa mo e sēvesi pea pehē foki ke toe tokanga'i lelei ange 'a e fakahoko ngāue 'a e ma'u'anga koloa.
- k. Fakapapau'i 'oku maau mo kakato 'a hono tauhi 'o e ngaahi tohi ki he fakatau pea tauhi malu ia 'i he Potungāue i he taimi kotoa.
- l. Fokotu'u 'o ha tohi ngāue tu'upau ki hono vakai'i 'o e ngaahi koloa na'e fakatau mai ke fakapapau'i 'oku ma'u 'a e lahi mo e tu'unga totonu 'i he taimi totonu.

II. Ki he Kau 'Ofisa Pule Ngāue 'o e Ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga ke:

- m. Fakapapau'i 'oku fa'u mo tali ha palani ngāue ma'ae ta'u ngāue kotoa pe, tatau pe palani ngāue ki he ta'u 'e taha mo e palani ngāue ki ha ngaahi ta'u lahi,
- n. 'Ilo mo ma'u ha ngaahi potō'i ngāue mo ha ngaahi 'ilo fe'unga 'i he 'Iuniti Fakatau 'a e Potungāue pe kau 'ofisa fakatau 'o e ngaahi Potungāue 'oku 'ikai 'i ai ha'anau 'Iuniti Fakatau, 'o kau ai mo e sio ki he lahi 'o e ngaahi fakatau 'a e Potungāue. 'Oku kau heni hono fakapapau'i 'oku 'i ai ha ngaahi ako fe'unga fekau'aki mo e fakatau ma'ae kau 'ofisa fakatau, 'o kau ai ha

ngaahi ako ki he founa fakatau mo hono tokangaēkina lelei 'o e ngaahi aleapau fakatau koe'uhi ke ma'u 'a e lahi mo e tu'unga totonu 'i he taimi tonu pea 'i he totongi si'isi'i taha.

ng. Fakapapau'i 'oku fakahoko mo ngāue'aki 'e he kau 'ofisa na'a nau kau atu ki he ngaahi ako ki he fakatau 'a e ngaahi me'a na'a nau ako mei ngaahi ako' ni 'i he ngāue fakatau 'a e Potungāue.

III. Ki he Va'a Fakatau 'a e Potungāue Pa'anga ke:

- o. Fokotu'u ha ngaahi fakahinohino mo ha ngaahi fiema'u kiate kinautolu 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi fatongia felāve'i mo e fakatau 'a e ngaahi Potungāue ke tokoni ki hono 'ai ha kau ngāue ki he ngāue fakatau 'a e Potungāue mo tokoni ki hono langa'i e tu'unga 'o e tafa'aki fakatau 'a e Potungāue.
- p. Toe vakai'i 'a e founa fakatau ke 'ilo mo fokotu'u ha ngaahi taimi lelei ki hono fakahoko 'o e sitepu takitaha 'o e founa fakatau koe'uhi ke fakasi'isi'i ai 'a e taimi fakakātoa 'oku fakahoko ai e ngāue ki ha fakatau'.
- s. Longomo'ui hono siofi 'o e ngaahi founa ngāue mo e ngaahi tu'utu'uni 'oku ngāue'aki 'e he ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga ki he'enau ngaahi fakatau koe'uhi ke fakapapau'i 'oku fakatatau 'a e ngaahi founa ngāue mo e ngaahi tu'utu'uni ko 'eni ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2015.
- t. Tuku atu ha ngaahi foomu 'oku hā atu ai 'a e kanotohi, fokotu'utu'u mo e lahi pe ko e ngaahi taimi ke fakahū atu ai 'e he ngaahi 'Iuniti Fakatau ha ngaahi fakamatala ngāue felāve'i mo 'enau ngaahi fakatau.
- u. Fakapapau'i 'oku toe vakai'i 'a e Lēsisita ki he Ngaahi Lāunga ke fakapapau'i 'oku kakato 'a e ngaahi fakamatala kotoa 'oku fiema'u ke 'asi 'i he lēsisita' ni, pea ke fakamo'oni 'a e tokotaha na'a' ne toe vakai'i ko e fakamo'oni na'e fakahoko 'a hono toe vakai'i 'o e lēsisitā.
- v. Fakahoko ha fokotu'utu'u ki hono sivi'i pe fakamā'opo'opo 'o e fakahoko ngāue ki hono fakatau fakatahataha 'o e ngaahi me'a ngāue'aki angamaheni 'o kau ai 'a hono 'ilo 'o ha ngaahi lelei kuo ma'u mo ha ngaahi founa ke toe fakalalakaka ange ai.
- aa. Fakapapau'i 'oku kakato 'i he faile fakatau kotoa 'a e ngaahi fakamatala felāve'i mo hono tu'uaki 'o e ngaahi fakatau takitaha koe'uhi ke tokoni ki hono toe vakai'i 'o e me'a' ni.
- ee. Fa'u ha lekooti pau ke talamahino mo kakato ai ha feta'ofi'aki 'a e tokanga, (*conflict of interest declaration*).

9. Ngaahi Tohi na'e ngāue'aki ki he fakahoko 'a e ngāue Faka-'Atita

- Public Procurement Regulations 2015
- Treasury Instructions 2010
- Ministry of Finance and National Planning. 2015. Contracting Entity Procurement Manual
- Good practice guide: Procurement guidance for public entities, Office of the Auditor-General, New Zealand, 2008
- New Zealand Government, Mastering Procurement: A structured approach to strategic procurement, 2011
- National Audit Office London, Procurement in the Culture, Media and Sport sector, 2005
- USAID | DELIVER PROJECT, Task Order 4. 2012. Procurement Performance Indicators Guide— Using Procurement Performance Indicators to Strengthen the Procurement Process for Public Health Commodities. Arlington, Va.:USAID | DELIVER PROJECT, Task Order 4.2
- Ministry of Finance, *Corporate Plan 2015/16-2017/18*
- Procurement Division, Ministry of Finance, *Minutes of the meetings of the Government Procurement Committee*. 2015-2018
- Ministry of Finance, *Annual Report 2015*
- Ministry of Infrastructure, Annual Procurement Plans, 2015/16, 2016/17, 2017/18
- Ministry of Health, Annual Procurement Plans, 2015/16, 2016/17, 2017/18
- Palace Office, Annual Procurement Plans, 2015/16, 2016/17, 2017/18
- Ministry of Health, Corporate Plan 2016/17, 2017/18
- Ministry of Health, Annual Plan 2015/16
- Ministry of Health, Annual Report 2016
- Ministry of Infrastructure Corporate Plan, 2015/16-2017/18
- Palace Office, Corporate Plan 2015/16-2017/18
